

Alena Plháková

Dějiny psychologie

2., přepracované
a doplněné vydání

 GRADA®

Tuto knihu věnuji své vnučce Marušce, která mi dělá jenom samou radost.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Plháková, Alena, 1954-

Dějiny psychologie / Alena Plháková. -- 2., přepracované a doplněné vydání. --

Praha : Grada, 2020. -- 1 online zdroj. -- (Psyché)

Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-271-3060-3 (online ; pdf)

* 159.9(091) * 159.9.019 * (075.8)

– dějiny psychologie -- 17.-21. století

– psychologické směry -- 17.-21. století

– učebnice vysokých škol

159.9 - Psychologie [17]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

Alena Plháková

Dějiny psychologie

2., přepracované
a doplněné vydání

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

*Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována ani šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.*

prof. PhDr. Alena Plháková, CSc.

**DĚJINY PSYCHOLOGIE
2., přepracované a doplněné vydání**

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, 170 00 Praha 7
tel.: +420 234 264 401
www.grada.cz
jako svou 7850. publikaci

Obrazový doprovod:

archiv autorky, volná díla
(Wikipedia, Wikimedia Commons, Wikisofia)

Odpovědná redaktorka PhDr. Jaroslava Hájková
Sazba a zlom Milan Vokál
Návrh a zpracování obálky Antonín Plicka

Počet stran 416

Vydání 2., 2020

Vytiskla tiskárna PBtisk, s.r.o., Příbram

© Grada Publishing, a.s., 2020

ISBN 978-80-271-3061-0 (ePub)

ISBN 978-80-271-3060-3 (pdf)

ISBN 978-80-271-2528-9 (print)

Předmluva k prvnímu vydání	11
Předmluva k druhému vydání	14

DÍL A

Vývoj psychologie v rámci novodobé evropské filozofie

1. Racionalismus	16
1.1 René Descartes (1596–1650)	16
1.2 Baruch (Benedictus) Spinoza (1632–1677)	20
1.3 Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)	23
1.4 Christian Wolff (1679–1754)	26
2. Empirismus a asocianismus	28
2.1 Empirismus	28
2.1.1 Francis Bacon (1561–1626)	28
2.1.2 Thomas Hobbes (1588–1679)	31
2.1.3 John Locke (1632–1704)	33
2.1.4 George Berkeley (1685–1753)	36
2.2 Asocianismus	40
2.2.1 David Hume (1711–1776)	40
2.2.2 David Hartley (1705–1757)	42
2.2.3 John Stuart Mill (1806–1873)	44
3. Osvícenství	46
3.1 Voltaire (1694–1778)	47
3.2 Julien Offray de La Mettrie (1709–1751)	49
3.2.1 Étienne Bonnot de Condillac (1715–1780)	51
3.3 Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)	53
4. Německá filozofie	57
4.1 Immanuel Kant (1724–1804)	57
4.1.1 Kantova teorie poznání	58
4.1.2 Kantova etika	59
4.2 Johann Friedrich Herbart (1776–1841)	61
4.2.1 Některé ohlasy Herbartova učení	62
4.3 Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770–1831)	64
4.4 Arthur Schopenhauer (1788–1860)	65
4.5 Friedrich Wilhelm Nietzsche (1844–1900)	70
4.5.1 Některé ohlasy Nietzscheho učení	74

DÍL B

Vznik a vnitřní diferenciací oboru psychologie

5. Předpoklady vzniku psychologie jako samostatné vědy	78
5.1 Filozofické předpoklady	78
5.1.1 Auguste Comte (1798–1857)	78
5.1.2 Herbert Spencer (1820–1903)	80
5.2 Vývojové teorie	82
5.2.1 Charles Robert Darwin (1809–1882)	83
5.3 Rozvoj fyziologie	88
5.3.1 Johannes Peter Müller (1801–1858)	89
5.3.2 Hermann von Helmholtz (1821–1894)	90
5.3.3 Jan Evangelista Purkyně (1787–1869)	92
5.3.4 Ewald Hering (1834–1918)	94
5.4 Rozvoj neurologie	95
5.4.1 Frenologie	96
5.4.2 Lokalizace řečových center	97
5.5 Psychofyzika	97
5.5.1 Ernst Heinrich Weber (1795–1878)	98
5.5.2 Gustav Theodor Fechner (1801–1887)	99
5.5.3 Stanley Smith Stevens (1906–1973)	100
6. Zakladatelé samostatné psychologie	102
6.1 Wilhelm Maximilian Wundt (1832–1920)	102
6.2 Francis Galton (1822–1911)	105
6.3 Hermann Ebbinghaus (1850–1909)	108
6.4 William James (1842–1910)	110
7. Historické psychologické školy	115
7.1 Empirické a experimentální psychologické školy	115
7.1.1 Strukturalismus	115
7.1.2 Funkcionalismus	116
7.1.3 Francouzská psychologie	123
7.1.4 Würzburgská škola	130
7.2 Psychologické školy ovlivněné filozofií	133
7.2.1 Rozumějící psychologie	134
7.2.2 Psychologie aktu	136
7.2.3 Vznik fenomenologie	138
7.2.4 Filozofie života	142
7.2.5 William McDougall (1871–1938)	145

DÍL C

Hlavní směry psychologie 20. století

Úvod k dílu C	150
8. Gestaltismus – tvarová psychologie	151
8.1 Vznik gestaltismu	151
8.2 Lipská celostní škola	152
8.3 Berlínská škola	153
8.3.1 Max Wertheimer (1880–1943)	154
8.3.2 Wolfgang Köhler (1887–1967)	158
8.3.3 Kurt Koffka (1886–1941)	160
8.3.4 Karl Duncker (1903–1940)	162
8.3.5 Kurt Lewin (1890–1947)	164
8.4 Neogestaltismus	167
8.4.1 Kurt Goldstein (1878–1965)	168
8.4.2 Fritz Heider (1896–1988)	171
8.4.3 Leon Festinger (1919–1989)	172
8.5 Závěr	172
9. Behaviorismus	174
9.1 Předchůdci behaviorismu	174
9.1.1 Ruská reflexní škola	174
9.1.2 Edward Lee Thorndike (1874–1949)	179
9.2 Raný behaviorismus J. B. Watsona	181
9.3 Neobehaviorismus	186
9.3.1 Edward Chace Tolman (1886–1959)	188
9.3.2 Clark Leonard Hull (1884–1952)	189
9.3.3 Burrhus Frederic Skinner (1904–1990)	192
9.4 Hodnocení behaviorismu	195
10. Dynamická psychologie	196
10.1 Psychoanalýza	196
10.1.1 Sigmund Freud (1856–1939)	197
10.1.2 Psychologie já	202
10.1.3 Britská škola objektivních vztahů	207
10.1.4 Teorie citové vazby	215
10.1.5 Americká škola objektivních vztahů	219
10.1.6 Psychologie self Heinze Kohuta (1913–1981)	224
10.2 Slavní odpadlíci	229
10.2.1 Alfred Adler (1870–1937)	229
10.2.2 Carl Gustav Jung (1875–1961)	232
10.2.3 Otto Rank (1884–1939)	238
10.2.4 Wilhelm Reich (1897–1957)	241

10.3	Kulturní psychoanalýza	244
10.3.1	Karen Horneyová (1885–1952)	245
10.3.2	Erich Fromm (1900–1980)	247
10.3.3	Harry Stack Sullivan (1892–1949)	250
11.	Existenciální a humanistická psychologie	253
11.1	Evropská existenciální psychologie a její filozofická východiska	254
11.1.1	Søren Aabye Kierkegaard (1813–1855)	254
11.1.2	Martin Heidegger (1889–1976)	255
11.1.3	Daseinsanalýza	258
11.1.4	Logoterapie Viktora E. Frankla (1905–1997)	261
11.1.5	Ronald David Laing (1927–1989)	264
11.2	Humanistická psychologie	266
11.2.1	Abraham Harold Maslow (1908–1970)	267
11.2.2	Rollo Reece May (1909–1994)	269
11.3	Carl Ransom Rogers (1902–1987)	272
12.	Kognitivní psychologie	274
12.1	Kuhnovo pojetí vědeckých revolucí	274
12.2	Zakladatelé kognitivní psychologie	275
12.2.1	George Armitage Miller (1920–2012)	276
12.2.2	Jerome Seymour Bruner (1915–2016)	278
12.2.3	Ulric Neisser (1928–2012)	280
12.2.4	Noam Chomsky (1928)	282
12.3	Umělá inteligence	284
12.3.1	Alan Mathison Turing (1912–1954)	284
12.3.2	Herbert A. Simon (1916–2001) a Allen Newell (1927–1992)	285
12.4	Výzkum imaginace	288
12.5	Fodorova teorie modulů	291
12.6	Konekcionismus	293
12.7	Závěr	294
13.	Transpersonální psychologie	296
13.1	Vznik transpersonální psychologie	296
13.2	Předchůdci transpersonální psychologie	297
13.3	Psychedelické hnutí	299
13.3.1	Druhy psychedelické zkušenosti	302
13.4	Předmět studia transpersonální psychologie	303
13.5	Některé přírodovědné teorie rozšířeného vědomí	305
13.6	Významní transpersonální psychologové	307
13.6.1	Stanislav Grof (1931)	307
13.6.2	Ken Wilber (1949)	309
13.7	Závěr	311

DÍL D

Úvod do postmoderní psychologie

14. Počátky postmoderní psychologie	314
14.1 Předchůdci postmoderní psychologie	317
14.2 Někteří tvůrci postmoderního stanoviska	318
14.2.1 Gregory Bateson (1904–1980)	319
14.2.2 Humberto Maturana (1928) a Francisco J. Varela (1946–2001)	323
14.2.3 Michel Foucault (1926–1984)	327
14.2.4 Jacques Derrida (1930–2004)	330
14.2.5 Kenneth J. Gergen (1934)	333
14.2.6 Serge Moscovici (1925–2014)	336
15. Některé směry postmoderní psychologie	338
15.1 Sociální konstrukcionismus	338
15.1.1 Psychoterapie jako sociální konstrukce	341
15.1.2 Hodnocení psychologického sociálního konstrukcionismu	343
15.2 Diskurzivní analýza	344
15.2.1 Foucaultovská diskurzivní analýza	345
15.2.2 Diskurzivní psychologie Pottera a Edwardse	346
15.3 Kritika hlavního proudu psychologie	349
15.3.1 Kritika klinické psychologie	351
15.3.2 Kritika vývojové psychologie	353
15.3.3 Feministická psychologie	354
15.4 Narativní psychologie	359
15.4.1 Vznik narativní psychologie	359
15.4.2 Soudobá narativní psychologie	362
O autorce	365
Literatura	367
Rejstřík jmenný	397
Rejstřík věcný	403

Předmluva k prvnímu vydání

Obor psychologie lze považovat za výsledek odvážné lidské snahy o převedení subjektivní a proměnlivé psychické zkušenosti do podoby objektivních a stálých vědeckých teorií. Je možné, že jde o pokus stejně beznadějný a marný, jakým je v oblasti techniky úsilí o sestrojení *perpetuum mobile*. Spíše můžeme konstatovat, že žádnou z vlivných psychologických teorií nelze považovat za konečné, úplné a pravdivé vysvětlení lidského chování a prožívání. Psychologové získávají své poznatky v prudce se měnícím a vyvíjejícím se světě. Údaje, které nashromáždili před čtyřiceti či padesáti lety o lidské sexualitě, motivaci nebo o rozdílech mezi muži a ženami, dnes už prostě neplatí. Zveřejněním svých teorií také mohou způsobit, že dojde ke změně lidského chování a prožívání. Předmět vědeckého zkoumání, kterým je v psychologii především lidská mysl, na nové poznatky citlivě reaguje. Ani psychologové samozřejmě nejsou žádní dokonale objektivní a neutrální pozorovatelé. V soudobé psychologii je na ně kladen náročný (nejspíš nesplnitelný) požadavek, aby při výzkumech, vytváření teorií i při psychoterapii brali v úvahu svou vlastní mentální odezvu.

Zhruba od sedmdesátých let minulého století probíhá v západním světě kritická reflexe oboru psychologie, která upozornila nejen na proměnlivost psychologického vědění, ale také na jeho závislost na dobovém kulturním kontextu. Začalo být zřejmé, že je velmi obtížné, ne-li nemožné, odhalit univerzální principy lidského chování a prožívání. Ve skutečnosti je psychologie do značné míry západní věda, která reflektuje hodnoty severoamerické a evropské kultury, a to především z mužského pohledu. Psychologii tak lze – podobně jako literaturu nebo film – považovat za novodobou mytologii, která se střízlivým, méně obrazným jazykem, než jaký nalézáme v umění, pokouší zachytit zkušenost člověka v kontextu jeho doby a dát jí obecnější význam.

Studenti se mě někdy ptají, jaký má smysl studovat dějiny psychologie. Tato otázka je zcela namístě. Vždyť přírodovědci nebo programátoři by studium zastaralých teorií nebo programovacích jazyků oprávněně považovali za ztrátu času. Domnívám se, že v oblasti věd o člověku je situace odlišná. Chtějí-li si psychologové uvědomit dobovou a kulturní podmíněnost svého vědění, skýtá jim k tomu historie psychologie jedinečnou příležitost. A nejen to. Mnohé vlivné psychologické teorie zřetelně souvisejí s životními osudy, problémy a potížemi svých tvůrců, takže umožňují studovat vzájemné vztahy mezi osobností a jejím dílem.

Ve 20. století se ve filozofii a lingvistice objevila myšlenka „smrti autora“, kterou nadhodil Martin Heidegger a dále ji rozvíjeli především francouzští myslitelé Roland Barthes, Michel Foucault a jiní. Podle jejich mínění by měl autor ustoupit do pozadí, mělo by se na něj zapomenout. Důležitý je pouze dobově podmíněný text, který – jakoby náhodou – vyslovil či napsal nějaký člověk. Já si však nepřejí, aby autoři „umírali“, ne-

chci, aby se na ně zapomínalo. Naopak, případně mi nadmíru zajímavé sledovat, jak zástup rozervanců stojících u zrodu novodobé filozofie a psychologie přetvořil svou duševní trýzeň ve vlivné teorie o podstatě lidského bytí. I mezi tvůrci novodobých věd o člověku se ovšem najdou lidé poměrně klidní a vyrovnaní, kteří však – z nejasných důvodů – většinou vytvářejí poměrně nudné kognitivní teorie. Dále mě zaujalo, že se v historii psychologie (respektive filozofie) poměrně často objevuje postava duchovního otce a jeho syna, který je skoro stejně dobrý, někdy i lepší než jeho mistr. Příkladem jsou dvojice Sokrates a Platon, Platon a Aristoteles, Descartes a Spinoza, Freud a Jung, Husserl a Heidegger, Miller a Neisser, Maturana a Varela a řada dalších.

Při psaní této knihy jsem si především kladla za cíl co nejvíce využívat primární prameny a snažit se co nejpresněji zaznamenat, co který autor skutečně řekl. Domnívám se, že obsah řady učebnic dějin psychologie je výrazně poznamenán sekundárními, terciálními i „vyššími“ interpretacemi. Také snaha zmínit se o co největším počtu psychologů vede někdy k tak stručné prezentaci jejich myšlenek, že se jejich původní význam úplně vytrácí. Důsledná práce s primárními prameny tudíž není tak skromný cíl, jak by se na první pohled zdálo. Při jeho realizaci mi velice pomohl internet, kde si každý může vyhledat řadu dříve nedostupných textů. Vzhledem k četnosti a pestrosti psychologických teorií lze zachytit určitou vývojovou kontinuitu jediné za cenu, že z nich vybereme jen to nejpodstatnější. Přitom se stěží dá vyhnout dosavadnímu třídění psychologického vědění do určitých směrů a škol. Při výběru poznatků hrají významnou roli také osobní preference autora a jeho dosavadní vzdělání – v mém případě zejména v oblasti psychoanalýzy a jiných dynamických škol.

Knihla se skládá ze čtyř částí. První z nich je zaměřena na vývoj psychologických idejí v rámci novodobé evropské filozofie. Ve druhé části se zabývám podmínkami vzniku psychologie v oblasti přírodních i společenských věd, jejími nejvýznamnějšími zakladateli a četnými, především evropskými historickými psychologickými školami z přelomu 19. a 20. století. Ve třetí kapitole jsem se pokusila prezentovat hlavní směry psychologie 20. století, které odlišně definují předmět studia psychologie, zaměřují se na rozdílná témata a používají svébytné výzkumné metody. V jejich vývoji sehrála významnou roli první světová válka i nástup německého nacismu v roce 1933, který evropskou psychologickou elitu buď zdecimoval, nebo přiměl k emigraci do USA. Evropská psychologie tím ztratila své dosavadní vlivné postavení a centrem vývoje západní psychologie se na dlouhou dobu staly Spojené státy americké. K napsání poslední části, v níž se stručně zabývám postmoderní psychologíí, mě podnítila profesorka Viera Bačová svou knihou *Súčasný smery v psychológii*, poprvé vydanou v roce 2000, ve které v našem kulturním okruhu důkladně zmapovala oblast, v níž pro většinu českých psychologů stále ještě platí *hic sunt leones*. Inspirativní byla zejména její úvodní poznámka, že učebnice o směrech psychologického myšlení nejčastěji končí kapitolou o humanistické, případně kognitivní psychologii.

Při své snaze zorientovat se v postmoderní psychologíí jsem zjistila, že jde o ohromný a velice vlivný proud psychologického myšlení, který se v západním světě prudce vyvíjí

už od šedesátých let minulého století. Je vlastně záhadou, proč čeští psychologové tak dokonale zaspali a obvyklé dvacetileté zpoždění za vývojem světové psychologie tentokrát zvýšili na čtyřicet let. Čeští filozofové, lingvisté, antropologové i sociologové přitom mají „postmodernu“ přehledně a úhledně začleněnou do základních oborových učebnic.

Pevně doufám, že si tato kniha najde své čtenáře, a to nejen mezi studenty psychologie, ale také mezi zájemci o tento obor z řad širší veřejnosti. Její psaní mě na dva roky úplně pohltilo, fascinovalo, někdy i stravovalo. Snad se alespoň část tohoto zaujetí přenese na lidi, kteří poprvé otevřou její stránky.

Olomouc, červen 2006

Alena Plháková

Předmluva k druhému vydání

Od prvního vydání mých *Dějin psychologie* uběhlo již dlouhých čtrnáct let. Při přípravě jejich aktualizované, zrevidované a doplněné verze jsem s uspokojením konstatovala, že se podstatně zvýšil počet stěžejních psychologických monografií přeložených do češtiny a že významně pokročila digitalizace knižních i časopiseckých informačních zdrojů. Díky tomu jsem do značné míry mohla dosáhnout cíle, který jsem si kladla už při psaní původního rukopisu, tj. maximálně využívat primární prameny a vyvarovat se tak možných zkreslení, způsobených jejich sekundárními interpretacemi. Dalším cílem revize bylo odstranit některé nepřesnosti v datech a v seznamu citované literatury, aktualizovat odbornou terminologii a doplnit nové poznatky. Doslovné citace z primárních pramenů, které jsem před čtrnácti lety sama přeložila do češtiny, jsem nahradila výňatky z jejich nových českých překladů.

Základní členění knihy se sice nezměnilo, ale téměř v každé její části jsem připsala různě dlouhé nové sekvence, případně i celé kapitoly. Patří k nim pojednání o díle neogestaltisty Fritze Heidera, představitele psychologie já Erika Eriksona, lingvisty a kognitivního vědce Noama Chomského, tvůrce teorie sociálních reprezentací Serge Moscoviciho nebo představitele sociálního konstrukcionismu Johna Shottera. Nová je také poměrně rozsáhlá kapitola o teorii rané citové vazby, kterou koncipovali především John Bowlby a Mary Ainsworthová. Důkladně jsem přepracovala nebo rozšířila pojednání o T.-A. Ribotovi, Karlu Dunckerovi, Carlu Gustavu Jungovi a dalších autorech. Celkově je druhé vydání *Dějin psychologie* o několik desítek tištěných stran delší než první.

Při revizi knihy jsem smutně konstatovala, že mnozí slavní psychologové, kteří v době mého mládí patřili ke špičkám oboru, již zemřeli a definitivně se tak zařadili do historie psychologie nebo se (v lepším případě) stali jejími živoucími inspiračními zdroji. Současně jsem nabyla dojmu, že nadále pokračuje vnitřní diferenciací psychologie spojená s propracováním jejích dílčích témat a že velké psychologické školy a směry vznikaly především ve 20. století. Momentálně se rychle rozvíjejí obory neuropsychologie, ekopsychologie nebo adiktologie. Pokračuje také výzkum umělé inteligence.

Jsem přesvědčena, že revize a aktualizace mým *Dějínám psychologie* velice prospěla, i když by bylo zřejmě vhodné provést ji mnohem dříve. Stále však platí „lépe pozdě než nikdy“. Mohu pouze doufat, že přepracovaná verze knihy zaujme nejen studenty psychologie či jiných humanitních oborů, ale také zájemce o psychologii z řad širší veřejnosti.

Olomouc, únor 2020

Alena Plháková

DÍL A

**Vývoj psychologie v rámci
novodobé evropské filozofie**

1. Racionalismus

V 17. a 18. století bylo filozofické myšlení stále výrazněji ovlivňováno prudce se rozvíjejícími přírodními vědami. Prototypem velkého přírodovědce této epochy byl italský astronom, fyzik a matematik Galileo Galilei (1564–1642), který ve svém *Prubíři* v roce 1623 napsal, že „filozofie [...] je psána jazykem matematiky a její litery jsou trojúhelníky, kruhy a další geometrické obrazce“ (Hall, 1997, s. 223). Mnozí významní filozofové byli matematiky a snažili se přivést filozofické, respektive psychologické myšlení na úroveň velkých přírodních věd. Tito filozofové, k nimž patřili především Descartes, Spinoza a Leibniz, pokládali za hlavní lidskou poznávací schopnost rozum (lat. *ratio*), který je do značné míry nezávislý na smyslové zkušenosti a dovede vyvozovat nové ideje. Tito myslitelé založili filozofickou tradici racionalismu, což byl vedle empirismu druhý významný gnozeologický¹ směr této epochy.

1.1 René Descartes (1596–1650)

Nejvýznamnějším představitelem racionalismu byl francouzský filozof a matematik René Descartes, jehož myšlenkový vliv, zejména dualismus duše a těla, sahá až do současnosti.

Descartes, který pocházel ze zámožné šlechtické rodiny, vedl osamělý život učenice a dobrodruha. V letech 1604–1612 navštěvoval jezuitskou školu La Flèche a s výjimkou matematiky byl průběhem výuky, ve které se tradovaly zastaralé poznatky, spíše zklamán. Snad proto se jeho prvotní zájmy obrátily k matematice (Clarke, 1997).

V Descartově životě se střídají období, kdy žil v naprostém ústraní a soustředění, s obdobími života velmi nestálého. V roce 1617 vstoupil dobrovolně do armády a sloužil v holandském, bavorském a uherském vojsku. U tak přemýšlivého člověka je to poněkud překvapivý počin. Historici psychologie většinou soudí, že chtěl cestovat a důkladně poznat tehdejší svět. V roce 1621 Descartes, který se pravděpodobně zúčastnil také bitvy na Bílé Hoře, z armády odešel (Schultz, Schultz, 2011).

Je známo, že filozof miloval tanec a byl vášnivý hráč, a to vzhledem ke svému matematickému nadání poměrně úspěšný. Rád také šermoval a nevyhýbal se milostným

¹ Gnozeologie je filozofická nauka o původu a hranicích poznání (též epistemologie, noetika) (Petráčková, Kraus a kol., 2001, s. 268).

dobrodružstvím. Vcelku se však jeví jako člověk uzavřené povahy, který skrýval před světem své soukromí i nejodvážnější myšlenky a důvěřoval především svému vlastnímu úsudku. Nejplodnějším údobím Descartova života byl dvacetiletý pobyt v Holandsku (od roku 1629), kde pobýval raději než v rodné Francii, a to zřejmě kvůli vnější i vnitřní nezávislosti. V roce 1649 odjel na pozvání královny Kristiny do Švédska, kde však brzy podlehl vlivům nezvyklého klimatu. Královna Descarta nutila, aby ji vyučoval od pěti hodin ráno ve špatně vytopené knihovně. Po čtyřech měsících se francouzský učenec nachladil a zemřel na zápal plic (Störig, 1995; Schultz, Schultz, 2011).

Descartes vyšel z kritiky dosavadního vědění a způsobu myšlení. Tyto kritické názory uvádí především v díle *Rozprava o metodě* (poprvé vydaném v roce 1637). Descartes si zde klade za cíl vytvořit filozofii, která by byla založena na nesporných rozumových axiomech. Smyslové poznání považuje za nepřesné a teoreticky připouští, že člověka může klamat i jeho rozum. Nelze tedy plně věřit ani zdánlivě zcela spolehlivým matematickým poučkám. Descartes doporučuje systematicky pochybovat o všech dosavadních míněních – říká se tomu **metodická skepse** – s cílem najít nějakou neotřesitelnou jistotu, kterou je pro něj jediné existence poznávajícího já: „... po celou dobu, kdy jsem si chtěl myslet, že všechno je nepravdivé, bylo naprosto nutné, abych byl něco já, který myslím“ (s. 28). Odtud zbývá už jen krok k Descartově proslavené větě „Myslím, tedy jsem“ (lat. *Cogito, ergo sum*). Jeho *cogito* přitom znamená nejen myšlení, ale také tvrzení, popírání, chtění, odmítání, cítění a představování, ba i snění (Descartes, 2016).

Descartes pokládá za plnohodnotné pouze poznání, které může myslící rozvažování vyjádřit ve zcela průzračných, rozumových, především matematických pojmech. V díle *Pravidla pro vedení rozumu* (napsaném pravděpodobně kolem roku 1630) čteme:

„... k poznání věcí dospíváme dvojí cestou: pomocí zkušenosti a dedukce. K tomu ještě musíme vzít v úvahu, že poznání věcí ze zkušenosti bývá často klamné, avšak dedukci neboli čisté vyvozování jedné věci z druhé můžeme sice pominout, pokud se nám nezdá, ale nikdy nemůže být vedena nesprávně intelektem aspoň trochu rozumným. [...] Veškerý omyl totiž, který se může lidem přihodit (říkám lidem, nikoli zvířatům), nepochází z chybného vyvozování, nýbrž pouze z toho, že za předpoklad přijímají některé nedostatečně pochopené zkušenosti, nebo že vyslovují soudy chvatně a bez podkladu. Z toho jasně vyplývá, proč aritmetika a geometrie vyniká nad ostatní nauky jako mnohem jistější: je tomu tak proto, že jediné tyto nauky se zabývají předmětem natolik čistým a jednoduchým, že nepředpokládají absolutně nic, co by zkušenost ukázala jako nejisté, nýbrž cele spočívají na rozumově vyvoditelných konsekvencích.“ (Descartes, 2000, s. 17)

Důležitou součástí Descartovy gnozeologie je rozlišování mezi vrozenými a odvozenými idejemi. **Odvozené ideje** vznikají v duši na základě přímého působení vnějších podnětů, jakými jsou zvuk zvonu nebo pohled na strom; jsou tedy produktem našich

smyslových zkušeností. **Vrozené ideje** naproti tomu existují v duši či vědomí nezávisle na působení vnějších podnětů, i když se některé z nich mohou oživit za příhodných vnějších okolností. Descartes k nim řadí především ideu já, Boha, geometrické axiomy, ideje dokonalosti a nekonečna (Schultz, Schulz, 2011).

Jako filozof byl Descartes striktním **dualistou**. Rozlišil dvě rozdílné substance, a to **ducha** (lat. *res cogitans*), jehož základní vlastností je **myšlení**, a **hmotu** (lat. *res extensa*), jejímž atributem je **rozprostraněnost (rozlehlost)**. Lidskou duši považuje Descartes za nehmotnou a nesmrtelnou substanci, která se projevuje především ve vědomí subjektu jako „myslící substance“. Tělo je naproti tomu součástí hmotné substance; vyznačuje se tudíž rozprostraněností a funguje na základě mechanických principů (Blecha, 1998, s. 97).

S Descartovými názory na činnost lidského těla, které byly pochopitelně ovlivněny dobovými poznatky, se lze seznámit v díle *Vášeň duše*, vydaném v roce 1649. Descartes dobře znal dílo anglického lékaře Williama Harveyho, který v roce 1628 popsal krevní oběh včetně funkcí srdce, často přirovnávaných k pumpě či zdymadlu. Descartes předpokládal, že nositelem „životní energie“ neboli „hybných duchů“ je pročištěná krev, která putuje do mozku, odkud proudí do celého těla dutými nervy. Svaly se tudíž dávají do pohybu na základě impulzů, které do nich přicházejí z mozku eferentními nervy. Descartes popsal bezděčnou pohybovou tělesnou reakci na určitý podnět, takže je pokládán za **předchůdce teorie reflexů**. V knize *Vášeň duše* uvádí tento příklad:

„Jestliže nám někdo prudce přistrčí ruku před oči, jako by nás chtěl uhodit, ačkoli víme, že je naším přítelem, že si jen tak hraje a že si dá dobrý pozor, aby nám neublížil, přesto se jen stěží ubráníme tomu, abychom je nezavřeli; což dokazuje, že se nezavírají prostřednictvím naší duše, neboť to je proti naší vůli, která je její jedinou či přinejmenším hlavní činností; ale že je to jen důsledkem sestavení našeho těla, že takovýto pohyb směrem k očím vyvolává následný pohyb v našem mozku, jenž vede hybné duchy do svalů, které sklápějí víčka.“ (Descartes, 2002, s. 41)

Pohyby zvířat mají podle Descarta vždy charakter takovýchto bezděčných reakcí na vnější či vnitřní podněty. Zvířata jsou pouhé stroje, takže patří – stejně jako lidské tělo – ke hmotné substanci.

Descartova dualistická teorie přinesla krajně obtížný problém vzájemného **vztahu duše a těla**, respektive mysli a těla (*mind-body problem*), který je i v soudobé psychologii a filozofii nesmírně aktuální. Jak může nehmotná duše, která nemá žádný objem a nezabírá žádný prostor, působit na hmotné tělo? Descartes nakonec dospěl k závěru, že se duše a tělo vzájemně ovlivňují. Myšlení a vůle řídí proud životní energie, která vyvolává hnutí ovládaná vůlí. Tělesné zážitky zase plodí v duši vášně – afekty (Hunt, 2000). Za orgán, který zprostředkovává vzájemné kontakty duše a těla, považoval Descartes epifýzu (šišinku), a to proto, že je to nepárový orgán nacházející se hluboko v mozku:

„Ona malá šišinka, která je hlavním sídlem duše, je tak zavěšena mezi dutinami, jež obsahují duchy, že jimi na jedné straně může být pohnuta tolika různými způsoby, kolik je smyslových rozdílností v předmětech, že však může být na druhé straně rozličně pohnuta také duší...“ (Descartes, 2002, s. 54–55)

V knize *Vášně duše* se Descartes pokusil popsat lidské **afekty (vášně)** i možnosti jejich ovládnutí. Podle jeho názoru vzbuzují většinu afektů podněty přicházející z těla, ale některé z nich mohou být evokovány také duševními hnutími. Například kromě převážně „tělesného“ smutku, který vyvolává určité zlo či nedostatek, existuje také smutek duchovní, způsobený úvahami o zlu (s. 93). Descartes předpokládá, že existuje **šest prvotních afektů**, jimiž jsou údiv, láska, nenávist, touha, radost a smutek; všechny ostatní vznikají jejich kombinacemi. Podívejme se, jak definuje lásku a nenávist:

„Láska je takové duševní hnutí, vyvolané pohybem duchů, které podněcují duši k tomu, aby se ze své vůle spojila s předměty, jež se jí zdají příhodné. A nenávist je takové duševní hnutí, způsobené hybnými duchy, které podněcují duši k tomu, aby se chtěla oddělit od věcí, které se jí jeví jako škodlivé.“ (Descartes, 2002, s. 83)

Ve *Vášních duše* Descartes uvádí řadu pozoruhodných názorů na vznik **smíšených afektů**. Například naděje vznikající smíšením hnutí radosti a touhy „spočívá v tom, že je duše náchylná snadno uvěřit, že skutečně nastane to, po čem touží“ (s. 147). „Závist je druh smutku smíšeného s nenávistí, který vzniká tím, že si všimneme, jak se něco dobrého přihodilo těm, kteří si to podle našeho mínění nezasluhují“ (s. 157). „Stud je druhem smutku, který se rovněž zakládá na sebelásce, ale který vzniká z mínění či obavy, že nás ostatní budou kárat“ (s. 171). V závěru tohoto díla Descartes doporučuje, abychom se škodlivé silné afekty pokusili ovládat pomocí rozumu a vůle, tedy duševními prostředky. Považuje za dobré odložit rozhodnutí, k nimž nás podněcují afekty, a s pomocí vůle se zaměřovat k uvážení a následování důvodů, jež jsou v protikladu k těm, které představuje afekt (Descartes, 2002).

Antonio Damasio (2000) ve své populární knize *Descartesův omyl* polemizuje s výše uvedeným názorem Reného Descarta (a mnoha dalších filozofů), že silné city jsou škodlivé a že by měly být vždy podřízeny nadvládě rozumu. Damasio na řadě klinických případů dokazuje, že emoční impulzy jsou ve skutečnosti nezbytným předpokladem racionálního rozhodování i jednání.

Mnoho Descartových následovníků, kterým se obvykle říká **karteziáni** (latinský přepis jména Descartes je *Cartesius*), se pokoušelo vysvětlit, jak může duše coby nehmotná substance působit na tělo. Francouzský učenec **Arnold Geulincx** (1624–1669) vyslovil domněnku, že tělo a mysl jsou jako dva hodinové stroje, které Bůh natáhne a seřídí, aby fungovaly v naprostém souladu jednoho s druhým (Hunt, 2000). Geulincx bývá spolu

s **Nicolasem Malebranchem** (1638–1715) řazen mezi takzvané okazionalisty, kteří řeší vzájemný vztah mysli a těla předpokladem, že k jejich vzájemnému působení dochází jen příležitostně (okazionálně) zásluhou božího zásahu (Homola, 1990).

Karteziáni však zdaleka nedosahovali velikosti svého mistra. Descartova filozofie se zásadně liší od ranějších dualistických filozofických i náboženských systémů tím, že duchovní substanci odvozuje od myslícího a pochybujícího vědomí. Duše či duch přestávají být námětem abstraktních metafyzických spekulací a stávají se předmětem soustředěné introspekce, tedy v podstatě psychologického zkoumání.

1.2 Baruch (Benedictus) Spinoza (1632–1677)

Spinoza se narodil v Amsterdamu v židovské rodině. Jeho jméno Baruch se podle tehdejšího zvyku latinizovalo na Benedictus. Obojí znamená totéž: Požehnaný. V atmosféře poměrně náboženské snášenlivosti, která v té době v Holandsku vládla, byl Spinoza vzděláván v náboženských a filozofických tradicích judaismu. Již v útlém dětství byl veden ke znalosti hebrejštiny, Starého zákona, talmudu a kabaly. Plynně hovořil portugalsky, španělsky a hebrejsky, později také latinsky, takže mohl studovat středověkou scholastiku a díla soudobých filozofů, především Bruna a Descarta. Díky svému vynikajícímu nadání byl Spinoza už v dětství určen pro dráhu rabína. Na prahu dospělosti se však dostal do ostrého sporu s židovskou obcí svého domovského města. Příčinou byly jeho kritické poznámky ke Starému zákonu, který se mu zdál být plný protikladů a nesrovnalostí, takže nemohl uznat, že je ve všech svých částech úplně pravdivý. Když selhaly pokusy židovské komunity přesvědčit mladého filozofa o jeho omylech, byl Spinoza ve věku dvaceti čtyř let (27. července 1656) slavnostně proklet a vyobcován ze synagogy (Weischedel, 1995; Muller, 1997a).

Spinoza pak prožil osamělý život na různých místech Holandska, naposledy v Haagu. Živil se broušením optických skel, všechny volné chvíle věnoval psaní filozofických spisů. Ačkoliv byl za svého života (a ještě nejméně sto let po své smrti) vystaven nenávisti židovské obce i mnoha svých křesťanských odpůrců, zdá se, že byl vnitřně velmi vyrovnaný a klidný. Jeho filozofie byla (zřejmě z ideologických důvodů) dlouho prohlašována za bezcennou. Teprve koncem 18. století začalo přehodnocování

Spinozova díla vyvolané zájmem německých spisovatelů – Goetha, Novalise a dalších² (Hemelík, 1996).

Ve velkém Spinozově prokletí se mimo jiné praví:

„Nechť jest proklet ve dne a proklet v noci; nechť jest proklet, an uléhá, a proklet, an vstává; proklet, an vychází, a proklet, an se vrací. Nechť mu Hospodin nikdy už neodpustí a nikdy ho už nevezme na milost; nechť hněv a nemilost Hospodinova stíhá nadále tohoto muže, obtíží jej všemi kletbami sepsanými v knize Zákonů a vymaže jméno jeho z tohoto světa; [...] a tímto se všichni napomínají, aby s ním nikdo nehovořil slovem ani neobcovał písmem, aby mu nikdo neprokázal služby, nikdo nepřebýval s ním pod jednou střechou, nikdo se k němu nepřiblížil na délku čtyř loktů a aby nikdo nečetl nic, co by jeho ústa diktovala nebo jeho ruka psala.“ (Vondráček, Holub, 1968, s. 283)

Za Spinozova života vyšla pouze tři jeho díla, přičemž největší zájem a současně odpor vzbudilo třetí z nich, *Teologicko-politický traktát* vydaný v roce 1670. Spinoza zde upozorňuje na to, že víra v Boha může být zneužita k úniku z tíživého osudu nebo k mocenským účelům. Starozákonní texty jsou podle jeho názoru přizpůsobeny lidovému rozumu a mnohdy podněcují spíše k poslušnosti než k pravdivému poznání. Dokonce i zdánlivě rozumová tvrzení o božích vlastnostech, která Písmo obsahuje, jsou poskytována nikoli v zájmu poznání božské bytosti, nýbrž s tím cílem, aby lidé všeho druhu byli přivedeni k uznání nadřazenosti Boha, který je zde představován jako jediný, všudypřítomný, všemohoucí, spravedlivý a milosrdný. Přijetí těchto atributů vede k oddanosti (Muller, 1997a).

Sotva *Teologicko-politický traktát* vyšel, byl okamžitě zakázán, a to univerzitami, církevními i státními úřady. Holandský místodržící přísně zakázal tisk i rozšiřování této knihy. Případnému nakladateli hrozila pokuta 3000 guldenů a osm let vězení (Weischedel, 1995).

Spinozovo hlavní dílo *Etika* bylo vydáno v roce 1677, krátce po filozofově smrti. Při četbě této knihy je zřejmé, že Spinoza byl poměrně výrazně ovlivněn myšlenkami Reného Descarta, jehož dualismus se pokusil překonat svým filozofickým **monismem**. Podle Spinozy jsou **duch a hmota dvě stránky téže podstaty (substance)**, která se někdy jeví jako duchovní, jindy jako hmotná. Spinozovou hlavní filozofickou tezí je „Bůh čili příroda“ (lat. *Deus sive natura*). Bůh, respektive příroda, je totožný s nekonečnou, všeobsahující substancí, která má dvě vlastnosti nebo aspoň tyto dvě její vlastnosti si uvědomujeme – myšlení a rozlehlost. Podle Spinozy lze také každou lidskou bytost pozorovat z těchto dvou hledisek. Mezi myslí a tělem neprobíhá žádná interakce, jsou to

² Americký psychoterapeut a publicista Irvin Yalom vzdal hold Spinozovu charakteru v románu *Problém Spinoza* (Yalom, 2012).

pouze dva různé projevy téže podstaty. Zvlášť patrné je to u afektů, tedy u psychických zážitků provázených výraznými fyziologickými změnami (Spinoza, 2004).

Ve třetí části *Etiky* Spinoza píše: „Tělo nemůže determinovat mysl k přemýšlení, ani mysl nemůže determinovat tělo k pohybu, ani ke klidu, ani k čemukoliv jinému“ (s. 102). A dále pokračuje: „Mysl a tělo jsou jedna a táž věc, kterou chápeme jednou ve smyslu atributu myšlení a podruhé ve smyslu atributu rozlehlosti. Tím je zaručeno, že uspořádání, tj. souvislost věcí, je stále stejná, ať chápeme přirozenost ve smyslu jednoho nebo druhého atributu.“ (Spinoza, 2004, s. 103)

Z tohoto pojetí vzájemného vztahu těla a mysli vcelku logicky vyplývá **psychofyzický paralelismus**, respektive jeho zvláštní varianta, takzvaný monistický paralelismus (Hunt, 2000).

Z psychologického hlediska je zřejmě nejzajímavější III. část *Etiky*, která má název „O původu a přirozenosti afektů“. Spinoza zde rozlišil **tři základní afekty**, a to radost, smutek a touhu. Tyto afekty vyplývají ze „**žádosti**“, což je Spinozův termín k označení různých lidských motivů: „Názvem žádost rozumím libovolné lidské snahy, úsilí, pudy a chtění, které bývají podle různého uzpůsobení téhož člověka různé“ (s. 149). Lidská mysl si přitom tyto pohnutky nemusí uvědomovat. Součástí žádosti je vedle snahy o sebezachování také touha po sebezdokonalení. Například „radost je přechod člověka od menší dokonalosti k větší. Smutek je přechod člověka od větší dokonalosti k menší“ (Spinoza, 2004, s. 149).

Spinoza dále dokazuje, že všechny lidské afekty lze vyložit ze tří citů základních; různé afekty se liší především idejemi či předmětem, s nimiž se pojí. Například „nějakou věc budeme milovat nebo nenávidět jen proto, že si představujeme, že je podobná předmětu, který obyčejně vyvolává v naší mysli radost nebo smutek“ (s. 113). Spinoza se také pokusil objasnit příčinu citové ambivalence: „Jestliže si představujeme, že věc, která nás obvykle podněcuje k afektu smutku, obsahuje v sobě něco, co je podobné jiné věci, která nás obvykle podněcuje k stejné velkému afektu radosti, budeme tuto věc současně nenávidět i milovat“ (Spinoza, 2004, s. 114).

Podle Spinozy existuje tolik druhů radosti, smutku, lásky či nenávisti, kolik je druhů předmětů, které v nás tyto afekty vyvolávají. Silné afekty (vášně) jsou škodlivé. Spinoza k nim řadí požívačnost, opilství, smyslnost, lakotu a ctižádost. Podle jeho mínění nejsou ničím jiným než nezřízenou žádostí po hostinách, pití, sexuálním styku, bohatství a slávě. Existence střídmosti, střizlivosti a zdrženlivosti nicméně potvrzuje, že člověk je schopen tyto vášně mírnit (Spinoza, 2004).

Spinoza se v *Etice* potýká s **problémem lidské svobodné volby**. Na jedné straně považuje člověka za součást Boha čili přírody, která v sobě nese pevný řád. Současně ovšem připouští, že člověk je schopen své vášně ovládat a žít pod vedením rozumu. Takový člověk je vnitřně svobodný. Na začátku IV. části *Etiky* Spinoza napsal:

„Nesvobodou nazývám lidskou bezmocnost v mírnění a omezování afektů. Člověk vydáný napospas afektům není totiž svým pánem, ale vládne mu náhoda, již podléhá natolik, že je často nucen následovat to, co je pro něho horší, třebaže vidí to, co je pro něho lepší.“ (Spinoza, 2004, s. 163).

1.3 Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716)

Leibnizův otec byl profesorem filozofie mravnosti na univerzitě v Lipsku a zaníceným luteránem. Leibniz projevoval už v dětství mimořádné nadání; například když ho nikdo nechtěl učit latinu, naučil se ji sám. Už v patnácti letech začal v Lipsku studovat práva. Doktorát získal ve dvaceti letech na univerzitě v Altdorfu, protože v Lipsku nebyl vzhledem ke svému mládí k promoci připuštěn. Vysokoškolskou dráhu, která mu byla ihned nabídnuta, odmítl a ani později na žádné z německých univerzit nevyučoval. Za pobytu v Altdorfu vzbudily Leibnizovy schopnosti pozornost arcibiskupského kurfiřta v Mohuči, který mladého vzdělance přijal do svých služeb jako knihovníka a politického poradce. Kurfiřt působil v mezinárodní politice a Leibniz byl vyslán na mise do hlavních evropských měst. V letech 1671–1676 působil jako diplomat v Paříži, kde se seznámil s díly velkých filozofů a přírodovědců své doby, především Descarta, Newtona a Spinozy, jehož *Etiku* přečetl v rukopise. Během pobytu v Paříži objevil Leibniz přibližně ve stejnou dobu jako Newton diferenciální počet. Oba učenci pak spolu vedli velký spor o prvenství. Leibniz po celý život udržoval rozsáhlou korespondenci s významnými filozofy, literáty i vědci, a také s luteránskými, katolickými a kalvinistickými teology, přičemž usiloval o sjednocení křesťanských vyznání. Tyto snahy odpovídají jeho celkové tendenci k pochopení Boha a světa jako harmonického celku. Leibniz se nikdy neoženil; v posledních letech svého života byl nemocen, trpěl dnou a chodil pouze s velkými obtížemi. Zemřel v naprosté osamělosti (Störig, 1995; Muller, 1997b).

Ačkoliv můžeme Leibnize označit za muže ducha, jeho všestranné zájmy (matematika, filozofie, historie, právo, politické a ekumenické aktivity) mu často bránily v tom, aby dokončil započaté práce. Svůj filozofický systém nikdy nevyložil v úplné a ucelené podobě. S výjimkou díla *Theodicea* (vydaného v roce 1710) psal relativně krátká filozofická pojednání, k nimž patří především *Monadologie*, uveřejněná v roce 1714 (viz Leibniz, 1982).

Leibniz byl velkým odpůrcem empirismu anglického filozofa Johna Locka, jehož předpoklad, že v rozumu není nic, co předtím nebylo ve smyslech, komentuje výstižným „až na intelekt sám“ (lat. *nisi intellectus ipse*). Podle Leibnize:

„... je něco docela jiného, myslím-li na nějakou barvu, nebo reflektuji-li zároveň tuto myšlenku, právě tak, jako je sama barva odlišná od ‚já‘, které ji myslí. [...] Je to dále uvažování o mně samém, které mi poskytuje jiné *metafyzické* pojmy, jako pojmy příčiny, účinku, činnosti, podobnosti atd., ba i základní pojmy *logiky* a *morálky*.“ (Leibniz, 1982, s. 137)

Na základě těchto obecných východisek Leibniz rozlišil tři druhy pojmů, a to **smyslové**, které jsou výsledkem vnímání, dále **smyslové a inteligibilní**, na jejichž utváření se vedle smyslů podílí také rozum, a konečně pojmy výhradně **inteligibilní**, které jsou výtvozem lidského rozumu. Podle Leibnize jsou „první i druhé přístupny představivosti, třetí jsou však nad ni povzneseny“ (Leibniz, 1982, s.137). Filozof se tedy vrací k učení o vrozených idejích; jeho koncepce bývá označována jako **imanentismus** (Nakonečný, 1995b).

Také Leibniz usiloval o překonání Descartova dualismu, i když k tomuto problému přistoupil jinak než Spinoza. Leibnizova filozofie je pozoruhodným pokusem o racionální zdůvodnění harmonického sepětí mezi Bohem a lidskou duší, respektive mezi Bohem a univerzem. Jejím základním pojmem je **monáda**, jednoduchá substance, která se vyznačuje určitými imanentními duševními schopnostmi. „Monády nemají žádná okna, jimiž by do nich mohlo něco vstupovat nebo vystupovat“, ale přesto podléhají změnám, „které se však dějí z vnitřního principu“ (Leibniz, 1982, s. 157).

Leibniz pokládá všechny monády za oduševnělé, třebaže v různém stupni. Nejnížší monády mají jen temné, nevědomé představy. Vyšší monády, k nimž patří duše živočichů, mají percepce, paměť a žádostivost. Lidská duše je poměrně dokonalá monáda, jejíž součástí je sebevědomí čili apercepce. Podle Leibnize „je třeba rozlišovat mezi percepcí neboli vnitřním stavem monády, představujícím okolní věci, a aperpepcí, která je sebevědomím neboli reflexivním poznáním tohoto vnitřního stavu“ (s. 147). I lidská duše se však někdy nachází ve stavu, který odpovídá nižší monádě:

„Sami v sobě zakoušíme totiž stavy, v nichž si na nic nevzpomínáme a v nichž nemáme zřetelně rozlišenou percepci, například v případech mdloby nebo hlubokého bezesného spánku. V tomto stavu se duše nijak znatelně neodlišuje od jednoduché monády. Protože však tento stav netrvá a duše se z něho vytrhuje, je přece něčím více.“ (Leibniz, 1982, s. 159)

Leibniz tedy odmítá ostrý předěl mezi lidmi a zvířaty, který ve svém díle nastolil Descartes. Zdůvodňuje to mimo jiné těmito slovy:

„Lidé jednají jako živočichové, pokud se zřetězení jejich percepcí děje pouze prostřednictvím principu paměti, podobně jako empiričtí lékaři, kteří se řídí výhradně praxí, aniž mají

teorii. Při třech čtvrtinách svých činů jsme čistými empiriky. Očekáváme-li například, že zítra bude den, jednáme při tomto předpokladu jako empirikové, neboť se opíráme o to, že tomu tak dosud vždy bylo. Jedině astronom tak usuzuje z rozumových důvodů. Poznání nutných a věčných pravd nás však odlišuje od pouhých živočichů a umožňuje nám, že máme *rozum* a vědy, povznášejí nás k poznání nás samých a Boha. To je pak to, co se v nás nazývá rozumnou duší či *duchem*.“ (Leibniz, 1982, s. 161)

Nejvyšší monáda – Bůh – si vše dokonale uvědomuje, je vševědoucí: „Jediný Bůh má zřetelné poznání všeho, protože je všeho zdrojem“ (Leibniz, 1982, s. 152).

Leibnizovy úvahy o různých stupních zřetelnosti duševních stavů, respektive různých stupních jasnosti vědomí, měly dalekosáhlý vliv na další vývoj psychologie. Řada německých filozofů začala v návaznosti na jeho dílo uvažovat o existenci **nevědomí**. Leibniz se také pokusil vyřešit **problém vzájemného vztahu mysli a těla**. Hledal odpověď na otázku, „jak to přijde, že činnost a trpnost jednoho je doprovázena činností nebo trpností či odpovídajícími fenomény druhého?“ (s. 90). Podle Leibnize se „duše řídí svými vlastními zákony a tělo rovněž svými, setkávají se však spolu díky *předzjednané harmonii* mezi všemi substancemi, protože všechny jsou reprezentacemi jednoho a téhož vesmíru“ (Leibniz, 1982, s. 170).

Leibniz tedy dále rozvíjí koncepci **psychofyzického paralelismu** (souběžnost psychických a tělesných procesů), z níž vycházel ve druhé polovině 19. století ještě zakladatel psychologie Wilhelm Wundt. Skutečnost, že duše různých lidí mají podobné představy, vysvětluje Leibniz jejich sepětím s Bohem:

„Podle toho je jedině Bůh sám původní jednotkou neboli jednoduchou, prapůvodní substancí. Všechny stvořené neboli odvozené monády jsou jeho výtvořiny a vznikají nepřetržitým vyzařováním božství od okamžiku do okamžiku, přičemž jsou ohraničeny pouze receptibilitou tvora, pro něhož je podstatné, že je omezen. V Bohu je *moc*, která je původem všeho, dále pak *poznání*, jež obsahuje zvláštní charakter idejí, a posléze *vůle*, jež tvoří změny a výtvořiny podle principu nejlepšího. To pak odpovídá tomu, co ve stvořených monádách tvoří subjekt neboli základ, percipující a žádostivou schopnost. V Bohu jsou však tyto atributy přítomny v absolutní neomezenosti a dokonalosti, zatímco v monádách [...] jsou jen napodobeniny podle míry jejich dokonalosti.“ (Leibniz, 1982, s. 164)

Leibniz zde navazuje na starou ideu, že lidská duše je mikrokosmos, ve kterém se s větší či menší dokonalostí zrcadlí celý makrokosmos. Tato myšlenka se ostatně objevuje i v soudobé filozofii a psychologii, například v holografickém pojetí vzájemného vztahu lidského mozku a světa (viz Příbram, 1999).

Leibniz byl – coby hluboce věřící myslitel – přesvědčen, že žijeme v tom **nejlepším z možných světů**:

„Z nejvyšší dokonalosti boží plyne, že při vytvoření vesmíru zvolil ten nejlepší možný plán, podle něhož je největší rozmanitost spojena s největším řádem... Protože v božím rozumu všechny možnosti usilují podle míry svých dokonalostí o svou existenci, musí být skutečný svět jako výsledek všech těchto nároků tím nejlepším světem, jaký je jen možný.“ (Leibniz, 1982, s. 150–151)

Ve spise *Theodicea* se Leibniz pokusil obhájit či ospravedlnit Boha, jehož označuje za nanejvýš dobrotivého a vševědoucího, a to navzdory existujícímu zlu ve světě, které dělí na tři druhy: **metafyzické zlo** spočívá v pouhé nedokonalosti, **fyzické zlo** v utrpení a **mravní zlo** v hříchu. Podle Leibnize má Bůh apriorní, vážně míněný sklon posvětit a spasit všechny lidi, zabránit jejich hříchům i ztracení. Problém je, že sice člověka stvořil jako nevinného, ale také jako schopného pádu. Člověka na cestě k naplnění božích záměrů omezuje jeho tělesnost, nedokonalost mravní i konečnost života. Z této nedokonalosti plyne, že lidé mnoha věcem nerozumí, mýlí se a chybují (hřeší): „Duch je odhodlán, ale tělo je slabé“ (s. 97). V důsledku toho do lidského života proniká zlo, které Bůh pouze připouští a i po jeho vzniku chce následně pro lidi to nejlepší. Má tedy snahu „znovu stvořit člověka, který padl“ (Leibniz, 2004, s. 96).

Přestože je Leibnizova filozofie poměrně obtížná a snad i podivná, přece snad stojí za víc než za pohrdavé hodnocení autora *Dějin psychologie* Mortona Hunta, který Leibnizovu monadologii považuje za důkaz toho, „kam až může vynikající intelekt zbloudit, když se řídí špatným kompasem“ (Hunt, 2000, s. 94).

1.4 Christian Wolff (1679–1754)

Leibnizovy myšlenky by pravděpodobně neměly tak dalekosáhlý vliv na další vývoj filozofie, kdyby je jeho žák a následovník Christian Wolff neuspořádal v propracovaný systém, který oslovil širokou veřejnost.

Wolff vyučoval nejprve v Halle, a když byl odtud přičiněním církevních kruhů vypuzen, přednášel s velkým úspěchem v Marburgu. Za jeho života ovládal „leibnizovsko-wolffovský“ systém německé univerzity až do doby, kdy vyšla hlavní díla Kantova. Wolff údajně pedanticky učil své čtenáře a posluchače, aby pečlivě promýšleli své předpoklady a postupovali logicky a metodicky. Kant ho proto nazval původcem „německé důkladnosti“. Sám Kant se opíral o Wolffovy klasifikace při výkladu psychických jevů, u Herbartu se zase setkáváme s Wolffovými výklady o jasnosti představ a pozornosti (Störig, 1995; Tardy, 1966).

Wolff ve svých spisech filozoficky zpracoval všechny hlavní obory vědění, tedy i psychologii, kterou považoval za součást propedeutiky (přípravy) ke studiu filozofie. Termín „psychologie“ se od té doby stal v Německu běžným. Wolff rozdělil psychologii na empirickou a racionální. V díle *Psychologia empirica* (vyšlo v roce 1732) se zabýval zkoumáním duševního života metodou introspekce; zavedl zde také pojem „psychometrie“. Ve spise *Psychologia rationalis*, vydaném v roce 1734, uvádí především metafyzické spekulace o podstatě lidské duše (Homola, 1990).

Podle Wolffa je základní duševní schopností **síla představivosti** (lat. *vis repraesentativa*), která je zároveň stálou snahou po činnosti, po změně představ. Lze tudíž rozlišovat duševní mohutnost poznávací a snahovou, třetí je mohutnost citová. Wolff uvádí, že živá představa pohybu vede k jeho uskutečnění. Podle jeho názoru to dokazuje, že i snažení je projevem základní síly představovací. Wolff převzal od Leibnize předpoklad existence různých stupňů jasnosti duševních stavů. Například nejméně jasné jsou počitky, nejzřetelnější jsou vjemy, které dokážeme slovně pojmenovat. **Apercepce** považuje (podobně jako Leibniz) za schopnost uvědomovat si své představy. Pro **vybavování představ** vyslovil tento zákon: minulý obsah se vybavuje celý, když přítomný obsahuje jeho část. Wolff patří k zakladatelům nauky o pozornosti, kterou chápe jako schopnost duše dát jedné části složeného vjemu větší jasnost než ostatním. Čím je pozornost větší, tím menší je její rozsah. Wolff dále rozdělil poznávací procesy na vyšší a nižší. Vyšší vždy vyžadují užívání slov či jiných znaků (Tardy, 1966).

2. Empirismus a asocianismus

Strízlívní angličtí myslitelé odmítali Descartovo a Leibnizovo učení o vrozených idejích, respektive o vrozeném lidském intelektu (imanentismus, nativismus) a v oblasti lidského poznání připisovali rozhodující význam zkušenosti – empirii. Dalším významným tématem tohoto směru bylo hledání asociačních principů, které umožňují organizaci a utřídění vnitřní psychické zkušenosti; toto úsilí vyústilo ve vznik převážně psychologické odnože empirismu – asocianismu. V obou těchto směrech byla základní metodou získávání nových poznatků introspekce.

2.1 Empirismus

Bezprostředním předchůdcem empirismu byl anglický učenec Francis Bacon. Jako zakladatel tohoto směru bývá zpravidla uváděn Thomas Hobbes, který je důstojným pokračovatelem Descarta i Bacona.

2.1.1 Francis Bacon (1561–1626)

Francis Bacon, nejvýznamnější představitel anglické renesance, patří mezi myslitele, kteří stojí na prahu moderní doby. Tento ctižádostivý muž se proslavil především svou snahou postavit vědu na solidní empirické základy. Bacon byl velkým odpůrcem spekulativních metafyzických systémů, především antických. Scholastické systémy poznatků tradované v tehdejší školství považoval za tak nesmyslné, že požadoval, aby se vědecké poznání začalo budovat úplně znovu, na základě zkušenosti a vědeckých metod.

Bacon se narodil jako nejmladší ze šesti sourozenců v Londýně. Jeho otec patřil k takzvané nové šlechtě, která získala majetek na základě konfiskace vlastnictví římskokatolické církve. Bacon studoval na univerzitě v Cambridgi práva a politické vědy a pravděpodobně už zde zaujal kritický postoj ke scholastickému způsobu výuky, která se zaměřovala na opakování pouček vyčtených z Aristotela. Studia absolvoval s výborným prospěchem a ve Francii začal získávat první diplomatické zkušenosti. Po otcově smrti v roce 1579 se však Bacon dostal do finančních

potíží, takže byl nucen začít trpělivě budovat svou právníckou a politickou kariéru (Halada, 1996).

V roce 1584 se stal Bacon členem Dolní sněmovny anglického parlamentu, kde podporoval favorita královny Alžběty I., Roberta Devereuxe, druhého hraběte z Essexu. V roce 1599 vedl Essex neúspěšnou vojenskou výpravu proti irským povstalcům, kterou svévolně ukončil a byl souzen pro porušení subordinace. Poté se pokusil o otevřenou vzpouru proti Alžbětě I., jež se s ním za této situace rozhodla skoncovat. Role žalobce v procesu proti svému bývalému příteli a ochránci se ujal právě Francis Bacon. Essex byl usvědčen ze zrady a roku 1601 popraven. Historikové většinou hodnotí Baconovu roli v tomto procesu jako poněkud nedůstojnou. Po smrti královny Alžběty I. v roce 1603 nastoupil na anglický trůn Jakub I., za jehož vlády Bacon získal titul rytíře, stal se státním návladním, generálním prokurátorem a nakonec lordem kancléřem. V té době se oženil s mladou dívkou a vedl rozmařilý život. V roce 1621 Baconův politický život náhle skončil poté, co byl obviněn z braní úplatků. Po krátkém uvěznění v londýnském Toweru se uchýlil na venkov, kde se zabýval psaním filozofických spisů. Konec Baconova života souvisí s jeho zvědavostí. V zimě roku 1626 si vyjel s Thomasem Hobbesem (svým přítelem a bývalým tajemníkem) na projížďku. Bacona napadlo, že by sníh mohl konzervovat maso. S Hobbesem si nechali podříznout kuře a naplňovali je ledem. Bacon se nachladil a za několik dní zemřel (Halada, 1996; Scott-Kakures, 1997).

Bacon napsal asi třicet filozofických spisů, z nichž většinu nedokončil. Jedno z mála dokončených děl, *Nové organon*, vydané v roce 1620, však stačilo k tomu, aby ho natrvalo proslavilo. Už jeho název naznačuje, že Bacon chtěl vytvořit novou vědeckou metodu odlišnou od *Organon*³ Aristotela. Bacon byl orientován na přírodní vědy, zdůrazňoval radost z pozorování a pochopení věcí. Uvažoval také o praktickém účelu poznání, kterým je podle něj pokrok, ovládnutí přírody člověkem; věda by měla vytvářet velkolepá díla ke zlepšení lidského života. Vědění tedy pro Bacona představuje určitou konkrétní praktickou moc (Bacon, 1990).

Bacon rozlišil dvě cesty, „jak hledat a nalézt pravdu“ (s. 82), kterými jsou dedukce a indukce. **Deduktivní metoda** je podle něj způsob objevování nových poznatků, při němž se nejprve stanoví nejobecnější principy, považované (často mylně) za pravdivé, z nichž se vyvozují tvrzení střední obecnosti. Tento způsob dokazování je podle Bacona „otcem omylů a pohromou pro všechny vědy“ (s. 107). Zdrojem poznání by měla být především **induktivní metoda**, při níž se z vjemů a částečných tvrzení postupně vyvozují obecnější závěry (Bacon, 1990).

³ *Organon* – řecky nástroj – je označení souboru Aristotelových spisů, zaměřených na pravidla správného myšlení, usuzování a argumentace (viz např. Aristoteles, 1958).

Bacon upozornil na to, že člověk má výraznou tendenci vybírat si z dostupných údajů pouze ty, které jsou v souladu s jeho dosavadními názory:⁴

„Lidský rozum se opírá o ty věci, které již jednou uznal za správné (buď proto, že jsou tak pojímány, či že se jim tak věří, anebo že se mu prostě líbí), [...] a uvádí to s nimi v souhlas. A třebaže jsou přesvědčivější a početnější případy právě opačné, přesto jim nevěnuje pozornost, podceňuje je, anebo je nějakým rozlišováním odstraní a zavrhne, podléhaje přitom veliké a zhoubné předpojatosti, jen aby zůstala nedotčena autorita oněch dřívějších závěrů.“ (Bacon, 1990, s. 89)

Bacon zdůrazňuje, že k ověření teorií nestačí pouze důkazy, které je potvrzují, nýbrž je třeba hledat **záporné případy**, jež jsou s nimi v rozporu (Bacon, 1990).

V díle *Nové organon* Bacon popsal některé další klamné úsudky, omyly a předsudky lidského rozumu, takzvané **idoly**, které je třeba odstranit, protože se „objevují opět při obnově věd a ztěžují tu práci“ (Bacon, 1990, s. 86):

- **Idoly rodu** mají svůj základ v lidské přirozenosti. Podle Bacona je lidský rozum jako nerovné zrcadlo, které může vnímané jevy zkreslovat a vnímat je víc ve vztahu k sobě než k vnějšímu světu. Jednou z vlastností lidského rozumu je to, že předpokládá ve věcech větší rovnováhu a řád, než se tam skutečně nalézá. Člověk má také sklon dávat přednost údajům, které jsou nápadné, a tudíž snadno zapamatovatelné, před méně nápadnými.
- **Idoly jeskyně** mají svůj původ v individuálním založení, výchově, četbě, účtě k autoritám, v konkrétní situaci jednotlivého člověka i v jeho povahových rysech. Výsledné dojmy se tak mohou lišit podle toho, zda se „naskytly duši předpojaté a plné předsudků, anebo duši vyrovnané a klidné“ (Bacon, 1990, s. 87).
- **Idoly tržště** jsou předsudky pocházející ze společenských kontaktů. Zvláštní roli zde hraje řeč. Nesprávné užívání slov značně překáží rozumu a myšlení. Právě idoly tržště považuje Bacon za nejškodlivější:

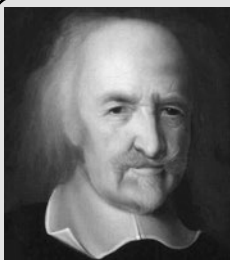
„Tyto idoly se vloudily do rozumu ze spojení slov a jmen s věcmi. Lidé totiž věří, že jejich rozum ovládá slova, ale stává se také to, že slova obrátí svou sílu proti němu. Právě to učinilo z filozofie a vědy disciplíny sofistické a neúčinné... Tím se stává, že veliké a proslulé disputace učenců končí často ve sporech o pouhá slova a jména. Bylo by však rozumnější (a v tom jsou bystřejší matematici) začít od nich a uvést do nich pořádek pomocí definic. Ani definice ale nemohou toto zlo odstranit u věcí přírodních a hmotných, protože samy definice se skládají ze slov a slova plodí slova. A tak je nutné vracet se k jednotlivým případům v jejich sledu a uspořádání.“ (Bacon, 1990, s. 95–96)

⁴ Soudobá psychologie označuje tendenci lpět na dříve utvořených názorech jako „konfirmační zkreslení“.

- **Idoly divadla** pocházejí z tradovaných a zakořeněných tezí starých filozofů. Lidé se domnívají, že tyto nauky postihují skutečnost. Ve skutečnosti se však spíše podobají starým divadelním hrám. Idoly divadla nejsou vrozené, ale byly vneseny do rozumu z různých teorií a chybných pravidel dokazování.

Bacon položil základy moderní vědecké metodiky. Tento ambiciózní, veskrze moderní muž přispěl ke vzniku západní technické civilizace se všemi jejími přednostmi i nedostatky.

2.1.2 Thomas Hobbes (1588–1679)

Hobbes se narodil v rodině vikáře v době, kdy se Anglie nacházela ve značném politickém zmatku. Jeho matka ho porodila předčasně, neboť byla zděšena zprávami o postupu španělského vojska. Hobbes sám tuto skutečnost považoval za příčinu své bázlivosti. Jeho otec byl opilec, který rodinu opustil po konfliktu s jiným duchovním. Později si však Hobbes na nepřízeň osudu nemohl stěžovat. Na jeho vzdělání dohlížel bohatý strýc, který ho ve věku čtrnácti let poslal na univerzitu do Oxfordu. Od roku 1608 Hobbes sloužil řadu let jako učitel několika synů ze šlechtické rodiny Cavendishů, kde měl k dispozici skvělou knihovnu. Hobbes byl již jako student zklamán aristotelismem, ale plného přesvědčení o omylech Aristotelovy filozofie nabyl až při svých návštěvách kontinentu, kde se seznámil s převratnými objevy velkých vědeckých a filozofických duchů své epochy – Galilea, Bacona, Descarta a Harveyho (Leiser, 1997).

V letech 1640–1651 Hobbes žil mezi royalistickými emigranty v Paříži, kde učil asi tři roky budoucího krále Karla II. matematice. Tyto kontakty mu později velice pomohly. V roce 1666 totiž Hobbesa skupina biskupů obvinila z ateismu a rouhání a domáhala se toho, aby byl bělovasý učenec upálen. Sněmovna lordů však žalobu, která odsuzovala Hobbesovo dílo *Leviathan* pro jeho materialismus, zamítla. Hobbes se pak v plném zdraví dožil téměř dvaadevadesáti let; označení „hobbista“ však bylo dlouho mezi věřícími a duchovenstvem nadávkou (Hunt, 2000).

Hobbes ve svých spisech vyjádřil velmi pesimistické, mizantropické názory na lidskou povahu. Podle jeho mínění jsou všichni lidé svou povahou nepřáteli svých bližních a mohou společně žít v míru pouze tehdy, když se podřídí autokratické vládě, která mezilidským konfliktům zabrání. Hobbes zdůrazňuje, že se člověk liší od zvířat jednak větší dravostí, jednak schopností užívat řeč:

„Člověk natolik svými meči a kopími předčí zbraně zvířat – rohy, zuby, ostny, natolik dravostí a zuřivostí převyšuje vlky, medvědy, hady (dravé jen za hladu a zuřivé jen při podráždění), a to hnán hladem jen předvídaným.“ (Hobbes, 1988, s. 97)

Podle Hobbese řeč člověku poskytuje četné výhody i nevýhody. K výhodám patří to, že se lidé mohou vzájemně učit a předávat si své vědění, mohou uzavírat společenské dohody, které jsou zárukou klidného soužití, pěstovat vědu a umění. Řeč jim však také umožňuje klamat sebe i druhé. Lidé někdy říkají, co si nemyslí, a věří, že to, co říkají, je pravdivé. Mohou tak klamat i sebe, zatímco zvíře samo sebe klamat nemůže. Člověk se tedy řečí nestává lepším, ale mocnějším (Hobbes, 1988).

Nejvýznamnějším Hobbesovým spisem je *Leviathan*, vydaný v roce 1651, jehož první díl nazvaný „O člověku“ obsahuje řadu pozoruhodných filozofických i psychologických úvah. Jako filozof byl Hobbes důsledný **materialista**. Předpokládal, že existuje pouze hmota a že není žádná čistě duchovní bytost, tedy ani Bůh. Počátky pohanských náboženství vidí v tom, že lidé nedovedli rozlišit sny a „jiná silná fantasmata“ od vjemů (Hobbes, 2015, s. 18).

Hobbes se v *Leviathanovi* zabýval také teorií poznání. Počátkem myšlení je podle něj **smyslové vnímání**, „neboť v mysli člověka se nenajde žádný pojem, který by neměl vcelku nebo po částech svůj počátek ve smyslových orgánech“ (s. 13). Jednotlivé **vjemy** Hobbes pokládá za výsledek pohybů vnějších těles, které vytvářejí tlak na orgán vlastní každému smyslu, jenž je pak prostřednictvím nervů převáděn do mozku. Vjemy (též jevy či fantasmata) jsou tedy **smyslově specifické**, tj. oko vnímá světlo nebo barvu, ucho zvuk, jazyk chuť, hmat teplo, chlad, tvrdost nebo měkkost atd. Hobbes také postřehl rozdíl mezi **distančními a kontaktními receptory**, když napsal, že těleso nebo předmět vytváří tlak na smyslový orgán „buď bezprostředně jako při chuti a hmatu, nebo zprostředkovaně, jako při vidění, slyšení a čichání“ (Hobbes, 2015, s. 13).

V první části *Leviathana* Hobbes dále předložil ucelenou teorii imaginace. **Představu** zde definuje jako **zapamatovaný slábnoucí vjem**: „Dále si totiž uchováváme obraz viděné věci i poté, co se předmět odstraní nebo oči zavřou, byť méně jasný, než když se na ni díváme“ (s. 15). Čím delší doba uplyne od vidění nebo vůbec od vnímání, tím slabší je také představa. Je to způsobeno tím, že se starší podráždění smyslů překrývá novějším. Hobbes dále definuje pojmy „představivost (obrazivost)“, „paměť“ a „zkušenost“. Pokud si člověk vybavuje dříve vnímané objekty, jde o představivost. Chce-li vyjádřit, že vjem je starý a minulý, pak hovoří o paměti nebo o vzpomínkách. Pojmem „zkušenost“ lidé označují dlouhodobou paměť nebo pamatování si mnoha věcí (Hobbes, 2015).

Hobbes rozlišil **představy jednoduché** (pamětní) a **složené** (fantazijní). Jednoduché představy jsou vzpomínkou na objekty, jako jsou člověk nebo kůň, které jsme předtím vnímali. Složená představa vzniká, když z pohledu na muže a koně sestavíme ve své mysli představu kentaura. Hobbes popsal také takzvané **paobrazy** (sám tento pojem nepoužívá). Například: „Dojem z upřeného pohledu na slunce ještě dlouho poté zanechává před našima očima obraz slunce“ (s. 16). Sny jsou podle Hobbese představy spících, které

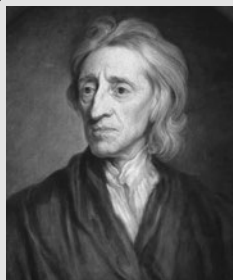
byly (stejně jako všechny ostatní představy) dříve buď zcela, nebo zčásti ve smyslech. Ve spánku je příčinou jejich vzniku rozrušení vnitřních částí lidského těla (Hobbes, 2015).

Myšlení Hobbes považuje za **posloupnost představ**, která má svůj původ v dřívější zkušenosti. Průběh myšlení ilustruje následujícím příkladem: „Ten, kdo předvídá, co se stane se zločincem, přepočítává, co viděl po obdobném zločinu následovat dříve, a takto řadí své myšlenky: zločin, strážník, vězení, soudce a šibenice“ (s. 22). Posloupnost myšlenek (představ) tedy není náhodná. Protože však při vnímání těžší věci „někdy následovalo to, jindy ono, dochází časem k tomu, že při představě nějaké věci není jisté, co si představíme poté“ (s. 20). Řazení myšlenek může být buď neregulované, neuspořádané a nestálé, jak je tomu při bezstarostném společenském rozhovoru, nebo regulované (ustálené). Hobbes tedy rozlišuje **volné** a **řízené asociace**. Regulované řazení představ vzniká tehdy, je-li myšlení ovlivněno nějakou touhou nebo záměrem. Z touhy vznikají myšlenky na prostředky, které podle dřívějších zkušeností vedou k vytouženým výsledkům. Ale i v neřízené posloupnosti myšlenek se někdy dá vystopovat cesta a závislost jedné myšlenky na druhé. Hobbes uvádí tento příklad:

„Neboť co by se v rozpravě o naší nynější občanské válce mohlo zdát nepatřičnějším než se ptát (jak to kdosi udělal), jaká byla hodnota římského stříbrného? Mně však byla souvislost zcela jasná, neboť myšlenka na válku navodila myšlenku vydat krále nepřítelům; tato myšlenka připomněla myšlenku na vydání Krista, a ta opět myšlenku na třicet stříbrných, což byla cena za onu zradu. Snadno tak následovala ona zlomyslná otázka, to vše během okamžiku, neboť myšlení je rychlé.“ (Hobbes, 2015, s. 20–21)

Hobbesovo dílo znamenalo počátek britské empirické filozofie i asocianismu. Jeho spisy obsahují (byť v zárodečné podobě) řadu originálních myšlenek, které rozvinuli další významní britští myslitelé, především John Locke.

2.1.3 John Locke (1632–1704)

Locke prožil svůj život v bouřlivé epoše anglické občanské války. Narodil se v přísně puritánské měšťanské rodině, která byla opozičně naladěna vůči králi. Pozdější výstřelky Cromwellových stoupenců ho však zklamaly, takže se stal výmluvným zastáncem mocenské rovnováhy mezi králem a parlamentem. Locke studoval v Oxfordu filozofii, obdivoval Descartovy spisy, ale přitahovaly ho empirické vědy. Na univerzitě začal spolupracovat s význačným fyzikem a chemikem Robertem Boylem (1627–1691) a proslulým lékařem Thomasem Sydenhamem (1624–1689); tato spolupráce jej podnítila ke studiu medicíny. V roce 1667 se Locke stal osobním lékařem a tajemníkem Antonyho Ashleyho Coopera, prvního hraběte ze

Shaftesbury, a také vychovatelem jeho syna. Lockův život byl výrazně ovlivněn proměnlivým politickým postavením jeho šlechtického přítele. V roce 1672 se Shaftesbury stal lordem kancléřem a Lockovi se otevřel vstup do vysokých politických kruhů. V roce 1675, kdy popularita bývalého kancléře poklesla, odjel Locke na čtyři roky do Francie a pak do Amsterdamu. V roce 1688 se vrátil do Anglie, kde mu Vilém III. Oranžský po svém nástupu na trůn nabídl úřad komisaře pro obchod a kolonie. V té době také zahájil nejpłodnější údobí svého filozofického bádání. Locke byl stejně jako většina významných filozofů 17. století svobodný. Byl to však velmi společenský, spórádáný a ukázněný člověk, který měl mnoho dobrých přátel (Hunt, 2000; Krejčí, 1992).

Z psychologického hlediska je nejvýznamnějším dílem Johna Locka *Esej o lidském chápání*, uveřejněná v roce 1690, která i současného čtenáře zaujme živým a čtivým jazykem. V první části tohoto díla Locke polemizuje s Descartovou představou o existenci vrozených idejí. Podle Locka nelze existenci vrozených idejí nijak doložit. Vliv zkušenosti na poznání je zjevný nejen v oblasti morálky, která je výsledkem výchovy, ale také v oblasti matematických idejí, jež tolik obdivoval Descartes. Locke upozornil na to, že chápání matematických pravd je výsledkem složitého, mnohdy namáhavého cvičení:

„Dítě neví, že tři a čtyři se rovná sedmi, dokud neumí počítat do sedmi a nepřisvojí si jméno a ideu rovnosti; poté však, na základě vysvětlení oněch slov, hned souhlasí s oním tvrzením, nebo spíše vnímá jeho pravdivost.“ (Locke, 2012, s. 41)

Oproti Descartovu předpokladu o existenci vrozené ideje Boha staví Locke tvrzení, že ani „idea Boha není vrozená“ (s. 61), které zdůvodňuje mimo jiné tím, že díky mořeplavbě byly objeveny celé národy, jež neměly o Bohu nebo o náboženství ani potuchy. Pak následuje úvaha, za kterou by se nemusel stydět žádný soudobý představitel sociálního konstrukcionismu:

„Ale i kdyby mělo veškeré lidstvo naprosto všude nějaké *ponětí o Bohu* (což však nám zatím historie vyvrací), nevyplývalo by z toho, že je *idea* o něm vrozená. [...] Lidé totiž tím, že jsou díky běžnému jazyku svých rodných zemí vybaveni slovy, mohou se stěží vyhnout tomu, aby si neosvojili nějaký druh idejí oněch věcí, s jejichž jmény mají často příležitost je uvádět do kontaktu ti, s nimiž bývají ve styku.“ (Locke, 2012, s. 77–78)

V dalších částech *Eseje o lidském chápání* Locke ovšem existenci Boha zdůvodňuje tím, že Bůh lidskou mysl vybavil vlastnostmi, jakými jsou smysly, vnímavost a inteligence, čímž člověku podal jasný důkaz o své existenci (Locke, 2012).

Locke považuje za bránu duševního života smyslové vnímání. Termíny „čítí“ a „vnímání“ zcela přesně nerozlišuje a často zaměňuje. Lidská mysl je podle něj po narození „bílým papírem, bez jakýchkoliv vtisků, bez nějakých idejí“⁵ (Locke, 2012, s. 95).

Locke předpokládá, že lidé získávají ohromnou zásobu idejí (psychických obsahů, významů) na základě dvou druhů zkušenosti (empirie) – smyslového vnímání a reflexe:

- **Smyslové vnímání** (*sensation*) vede ke vzniku vjemů: „Naše smysly tím, jak se zabývají jednotlivými smyslovými objekty, dodávají do mysli rozdílné zřetelné vjemy věcí“ (s. 96). Locke v návaznosti na Galilea, Hobbesa, Descarta a další myslitele rozlišuje mezi primárními a sekundárními kvalitami vnímaných předmětů. **Primární vlastnosti** jsou od nich neoddělitelné a vnímáme je v podstatě takové, jaké jsou ve vnějším světě. K prvotním kvalitám objektů, které v lidské mysli evokují odpovídající ideje, patří tuhost, rozlehlost, tvar, pohyb, klid a počet. **Sekundární vlastnosti** vznikají teprve v naší mysli na základě působení primárních kvalit vnějších objektů. Patří k nim barvy, chuti, vůně, teplo, chlad a bolest (Locke, 2012).
- **Reflexe** (*reflection*). Druhým pramenem idejí je podle Locka reflexe neboli vnímání činnosti naší vlastní mysli. K duševním aktivitám, které „vybavují intelekt dalším souborem idejí, k nimž by nemohl dospět na základě vnějších věcí“, patří vnímání, myšlení, pochybování, zdůvodňování, poznávání, chtění a další mentální děje, které si uvědomujeme a sami v sobě pozorujeme⁶ (Locke, 2012, s. 41).

Locke dále rozlišil **jednoduché** a **složené (složené)** ideje. Zdrojem jednoduchých idejí, které mysl přijímá převážně pasivně, je smyslové vnímání i reflexe. Složené ideje pak vytváří psychika z jednoduchých, a to třemi hlavními způsoby: spojováním několika jednoduchých idejí v jednu složenou, nacházením vztahů mezi idejemi a konečně abstrakcí, která vede ke vzniku obecných idejí, jakými jsou krása či věčnost. Locke upozorňuje na to, že člověk není schopen duševní obsahy tvořit nebo ničit, ale může je různými způsoby zpracovávat, například oddělovat či srovnávat (Locke, 2012).

Je zřejmé, že se Lockův empirismus týká především zdrojů psychických obsahů. Ani zde však není zcela důsledný, vezmeme-li v úvahu pojem „reflexe“ nebo schopnost lidské mysli vytvářet složené ideje. Locke je často považován za zakladatele britského asocianismu. Ve skutečnosti používá termín **asociace idejí** pouze ve 33. kapitole Druhé knihy *Eseje o lidském chápání*, kterou do původního díla navíc zařadil teprve při jeho čtvrtém vydání. Asociace mezi idejemi zde považuje za výsledek myšlenkových návyků, které vedou

⁵ V učebnicích se často píše, že Locke hovoří o mysli novorozence jako o nepopsané desce (lat. *tabula rasa*). Tento termín ve skutečnosti vůbec nepoužívá. Hunt (2000, s. 82) uvádí, že jde o Akvinského překlad jednoho obratu v Aristotelovi.

⁶ Ke gnozeologickému odkazu Johna Locka se hlásí soudobá kognitivní psychologie. Psychické obsahy, které vznikají na základě podnětů z vnějšího světa, jsou označovány jako mentální reprezentace prvního řádu, zatímco obsahy, které jsou výsledkem reflexe (introspekce) výsledků psychických operací, se obvykle nazývají mentální reprezentace druhého řádu (Sedláková, 2004).

k tomu, že určité psychické obsahy vstupují do vědomí vždy v doprovodu asociovaných idejí (Locke, 2012).

Locke patří mezi zakladatele novodobé sémiotiky. V *Eseji o lidském chápání* věnuje velkou pozornost znakům, zejména **slovům**, která jsou nositeli idejí (významů), což umožňuje jejich zapamatování i sdělování. Zdůrazňuje, že nauka o poznání se musí zabývat působností slov a tím, jak nabývají svůj význam; to se týká zejména obecných idejí. Slova a jejich nejisté, mylně pojaté nebo dokonce chybějící významy mají velký podíl na klamných závěrech i na nepochopení, které provází lidské spory. V závěru *Eseje* Locke rozdělil vědy na tyto tři druhy:

- **Přírodní filozofie**, která zkoumá věci takové, jaké jsou „ve svém vlastním smyslu“ (s. 761). (Tato oblast poznání odpovídá předmětu studia soudobých přírodních věd.)
- **Praktické vědy**, k nimž patří především etika, jejímž cílem není hledání pravdy, nýbrž stanovení pravidel lidských činů, jež vedou k blaženosti, ke správnému a přiměřenému chování.
- **Nauka o znacích**, především o slovech, „jež mysl uplatňuje, aby chápala věci nebo aby předávala své poznání druhým“ (Locke, 2012, s. 762).

Ačkoliv byl Locke na svou dobu nepochybně osvíceným myslitelem, v jeho *Druhém pojednání o vládě* lze najít tuto úvahu o vztazích mezi mužem a ženou: „Ale ať manžel a žena mají jeden společný zájem, avšak přece různý rozum, budou nevyhnutelně někdy mít také různou vůli. Protože je tedy nutné, aby poslední rozhodnutí, tj. vláda, bylo u někoho, připadá přirozeně muži jako schopnějšímu a silnějšímu“ (Locke, 1992, s. 76).

Jako pedagog byl Locke odpůrcem tělesných trestů, a to zejména u starších dětí, neboť u nich vzbuzují nechuť k jejich vychovatelům. Jinak byl zastáncem puritánské výchovy, která prostřednictvím kázně a odříkání podporuje skromnost, individuální iniciativu a úsilí (podrobněji viz Locke, 1984).

2.1.4 George Berkeley (1685–1753)

Berkeley byl zázračné dítě. Narodil se v Irsku, již v patnácti letech začal studovat filozofii na univerzitě v Dublinu, kde získal v roce 1707 titul magistra. V roce 1709 byl vysvěcen na kněze anglikánské církve. Svá stěžejní filozofická díla napsal do svých osmdeseti let. Vypráví se, že Berkeleyho zaujetí čítím a vnímáním má svůj původ v tom, že byl v mládí svědkem poprav. Subjektivní zážitky při oběšení ho prý tak zajímaly, že své kamarády požádal, aby ho pověsili na břevno a za několik minut odřízli. Berkeley při tomto incidentu, který přispěl k jeho pověsti výstředníka, ztratil vědomí a téměř zemřel (Goodwin, 1999).

Berkeley byl na rozdíl od většiny představitelů filozofického empirismu a racionalismu ženatý. Ve středním věku ho začala fascinovat představa misionářských možností v Novém světě. Pojal myšlenku založit na Bermudách vysokou školu. Jakmile získal od krále Jiřího I. zakládací listinu, odjel v roce 1728 s manželkou na Rhode Island. Když ovšem roku 1731 z Anglie nedorazily slíbené finance, vrátil se zpět do vlasti. V roce 1734 byl Berkeley prohlášen biskupem v Cloyne a dalších dvacet let zasvětil zlepšování sociální situace své diecéze (McGreal, 1997).

Berkeley sehrál v dějinách psychologie poměrně významnou úlohu díky dvěma svým dílům, a to *Eseji o nové teorii vidění*, vydané v roce 1709, a *Pojednání o principech lidského poznání*, jež vyšlo o rok později. V *Eseji o nové teorii vidění* se Berkeley pokusil dokázat, že percepce vzdálenosti, velikosti a umístění objektů jsou ve skutečnosti výsledkem usuzování, založeného na dřívější zkušenosti. Jeho vysvětlení **vnímání vzdálenosti** by obstálo v kterékoliv soudobé učebnici obecné psychologie, která se zabývá takzvanými monokulárními vodítky při prostorovém vidění:

„... odhad vzdálenosti předmětů, které jsou dosti daleko, je spíš akt souzení založený na zkušenosti než akt smyslu. Například když vnímám velké množství mezilehlých předmětů, jako jsou domy, pole, řeky a jim podobné, u nichž jsem poznal, že zaujímají velký prostor, utvořím na základě toho soud či závěr, že předmět, který vidím za nimi, je velmi daleko. Dále, jeví-li se předmět nejasný a malý a dříve jsem jej na malou vzdálenost zakoušel jako předmět mohutného a velkého zjevu, okamžitě dojdou k závěru, že je ode mne daleko.“ (Berkeley, 2004, s. 18)

Berkeley v *Eseji o nové teorii vidění* popsal řadu percepčních vodítek přispívajících k přesnému odhadu vzdálenosti. Kromě interpozice (překrývání vzdálených objektů bližšími) a ostroty vjemu, který je u bližších předmětů větší, k nim patří atmosférická a lineární perspektiva, výška umístění objektů a jejich relativní velikost. Velkou pozornost věnuje **stálosti velikosti** různě vzdálených předmětů, která je podle něj rovněž výsledkem dřívějších zkušeností a rychlého usuzování. Člověk se při stanovení velikosti objektu neřídí pouze rozměry jeho senzorického obrazu, ale také jeho vnímanou vzdáleností: „... kdyby velikost vzdálených předmětů byla navozována pouze rozlehlostí viditelného jevu a úměrně s ní, je jisté, že bychom tyto předměty posuzovali jako mnohem menší, než se jeví nyní“ (Berkeley, 2004, s. 45).

Na základě výše uvedených úvah se Berkeley pokusil vysvětlit známou percepční **iluzi Měsíce**, jež se projevuje tím, že vidíme-li Měsíc (nebo Slunce) těsně nad obzorem, zdá se nám být podstatně větší, než nachází-li se vysoko na obloze. Berkeley dospěl k závěru, že ke zvětšení vjemu Měsíce nad horizontem přispívají různá vodítka pro vnímání vzdálenosti:

„... jedním ze způsobů, s jejichž pomocí usuzujeme na vzdálenost věci, je množství a poměr mezilehlých předmětů, a proto když Měsíc vidíme nad horizontem, navozují myslí různá pole, domy atd., stejně jako velký rozhled na otevřenou krajinu nebo moře ležící mezi okem a nejzazším okrajem horizontu, ideu větší vzdálenosti a tak zvětšují jev.“ (Berkeley, 2004, s. 47)

K obdobnému vysvětlení iluze Měsíce dospěli ve 20. století významní představitelé kognitivní psychologie (viz Rock, Kaufman, 1962).

Berkeley také popsal fenomén, který soudobá psychologie označuje termínem **binokulární konvergence**, která je rovněž vodítkem pro vnímání vzdálenosti. Berkeley upozornil na to, že při přibližování nebo vzdalování předmětů lidé mění nastavení obou očí, které vede k zužování nebo rozšiřování vzdálenosti mezi zornicemi. Tyto oční pohyby jsou v naší mysli spojeny s různými vzdálenostmi:

„Mezi počítkem, který vnímáme při pohybu očí, a větší nebo menší vzdáleností není žádné přirozené nebo nutné spojení, ale mysl na základě opakované zkušenosti zjistila, že různé počítky, které odpovídají různým nastavením očí, jsou vždy provázeny odpovídající vzdáleností předmětu, a tak mezi těmito dvěma typy idejí vzniklo habituální či zvykové spojení. Jakmile tedy mysl zaznamená počíteč vzniklý z pohybu, který dává očím pokyn, aby přivedla zorničky blíž nebo dál od sebe, okamžitě zaznamená také odlišnou ideu vzdálenosti.“ (Berkeley, 2004, s. 21)

Berkeley dále zdůvodnil **akomodaci čočky** v přítomnosti různě vzdálených předmětů. Dospěl ke správnému závěru, že změny tvaru čočky slouží k zaostřování objektů na sítnici. Vzdálené předměty přitom vyvolávají větší zploštění čočky než blízké, v jejichž přítomnosti je více vypouklá (Berkeley, 2004).

Na Berkeleyho poznatky o percepci navázala celá řada myslitelů; v 19. století to byl především Hermann von Helmholtz, ve 20. století významní představitelé teorie konstruktivní percepce, k nimž patří Irvin Rock, Richard Gregory a další.

Berkeleyho hlavní filozofické dílo *Pojednání o principech lidského poznání* bylo namířeno proti materialismu, který v 17. a 18. století díky velkým přírodovědeckým objevům získával stále větší vliv. Materialistický pohled na svět sice nutně neznamenal vyloučení náboženství (např. mnozí obdivovatelé Isaaka Newtona považovali Boha za velkého hodináře, který vytváří zákony, uvádí univerzum do pohybu a zajišťuje, aby vše hladce fungovalo), ale zpochybnění konceptu svobodné vůle a osobní zodpovědnosti představovalo pro náboženství vážnou hrozbu. George Berkeley patřil jakožto duchovní anglikánské církve mezi myslitele, které materialistické implikace přírodních věd velmi znepokojovaly (Goodwin, 1999).

Berkeleyho argumentace v *Pojednání o principech lidského poznání* se opírá o jeho předchozí zjištění, že vnímání prostorových charakteristik, jakými jsou velikost a tvar, vychází ze senzorických zkušeností. Tyto vlastnosti předmětů tudíž nejsou primární,

jak předpokládal Locke, ale jsou stejně jako barva, vůně či chuť výsledkem empirie. Berkeley tedy popírá rozdíl mezi primárními a sekundárními vlastnostmi předmětů a předpokládá, že vše, co vnímáme či poznáváme, je nám dáno jen jako idea, tedy jako fenomén našeho vědomí. Podle Berkeleyho „**být je totéž, co být vnímán**“ (lat. *esse est percipi*). Jinak řečeno, hmotný předmět existuje pouze tehdy, je-li vnímán s pomocí smyslů:

„Obecně se připouští, že naše myšlenky, pocity ani ideje utvářené představivostí neexistují mimo mysl. A neméně zřejmé se zdá, že rozmanité počítky či ideje vtištěné do smyslu nemohou existovat jinak než v mysli, která je vnímá... Myslím si, že k tomuto závěru může intuitivně dospět každý, kdo věnuje pozornost tomu, co se myslí termínem ‚existovat‘, je-li aplikován na smyslové věci. Říkám, že stůl, na kterém píši, existuje, což znamená, že jej vidím a cítím. A i kdybych byl mimo svou pracovnu, řekl bych, že existuje, a myslel bych tím, že kdybych tam byl, mohl bych jej vnímat, nebo že jej právě vnímá nějaký jiný duch... Zdá se mi totiž zcela nepochopitelné mluvit o absolutní existenci nemyslicích věcí, aniž by byly vnímány. Jejich *esse* je *percipi* a není možné, aby měly nějakou existenci mimo mysl či myslící věci, které je vnímají.“ (Berkeley, 2004, s. 106)

Berkeleyho úvahy nutně zpochybňují naši vnitřní jistotu o existenci vnějšího světa. Jsou tedy hmotné předměty, které vnímáme, pouze naším vjemem? Berkeley na tuto otázku odpovídá záporně. Podle jeho mínění hmota sice není vnímána člověkem, ale Bohem ano, což mu umožňuje navozovat v lidské mysli určité stálé a neměnné ideje. Díky víře v Boha si můžeme být stálostí reality jisti:

„Budeme-li sledovat světlo rozumu, pak ze stálé a pravidelné řady našich počítek usoudíme na dobrotu a moudrost *ducha*, který je v našich myslích probouzí. To je ale všechno, co odtud mohu rozumně vyvodit. Mně, říkám, je zřejmé, že existence *ducha nekonečně moudrého, dobrého a mocného* víc než stačí na vysvětlení všech přírodních jevů.“ (Berkeley, 2004, s. 135)

Berkeleyho filozofické stanovisko je známo jako subjektivní idealismus. Jeho koncepce je také součástí tradice anglického empirismu, protože zdrojem poznání je zkušenost. Někdy bývá označována jako krajní solipsismus. Jde o přesvědčení, že existuje pouze vnímající osoba, tedy jen já sám – lat. *solus ipse* (Blecha, 1998). Tato označení ovšem nejsou zcela přesná, protože Berkeley nepředpokládá pouze existenci subjektivního ducha, ale také dalších vnímajících duchů, především Boha.

Berkeley svou teorií upozornil na zapeklitý filozofický problém, který spočívá v tom, že existenci vnější reality v podstatě nelze dokázat, protože mentální fenomény sice mohou, ale také nemusí mít svůj původ ve vnějším světě. Vnější realitu si tudíž vždy více či méně dotváříme nebo dokonce utváříme ve své mysli. Na Berkeleyho se odvolávají mnohé současné filozofické a psychologické školy včetně radikálního konstruktivismu. Jeho základní myšlenka ovšem rozšiřují v tom smyslu, že bytí věci je dáno nejen jejím vnímáním, ale také pojmenováním či vyslovením.

2.2 Asocianismus

Z britského empirismu se vydělil **asocianismus**, který vysvětloval psychické dění především na základě asociací (spojů) mezi psychickými obsahy. Zakladateli tohoto směru jsou David Hume a David Hartley.

2.2.1 David Hume (1711–1776)

Hume se narodil v Edinburghu v zámožné právnické rodině. Po celý život trpěl nadváhou, měl dobrosrdečnou a flegmatickou povahu. Za těmito – u filozofa spíše netypickými – projevy se skrýval jeden z nejbystřejších duchů 18. století. Hume jako druhorozený syn zdědil pouze nepatrný podíl z rodinného majetku. Na přání rodiny proto začal studovat práva na univerzitě v Edinburghu, ale studia nedokončil. Veškerý čas pak věnoval četbě beletrie a filozofie, a to s takovým úsilím, že se přepracoval a v osmnácti letech se nervově zhroutil. Po zotavení se Hume začal u jedné firmy v Bristolu zaučovat v obchodních záležitostech. Jeho zájem o obchod však rychle povadl, takže se ve svých dvaceti třech letech vydal na nejistou životní dráhu filozofa. Odcestoval do Francie, kde se usadil v koleji La Flèche (dříve tam studoval Descartes) a za tři roky zde napsal své nejvýznamnější dílo *Pojednání o lidské přirozenosti* (*A treatise on human nature*), kterého si svět zprvu téměř nevšiml. Z plánovaných pěti dílů nakonec vyšly v letech 1739–1740 první tři, které měly i tak přes šest set stran. Hume se pak věnoval velmi různorodým činnostem, neúspěšně se ucházel o místo univerzitního profesora v Edinburghu. Mezitím však přepracoval svá raná filozofická díla. Relativně krátká *Zkoumání o lidském rozumu*, vydaná v roce 1748, měla slušný ohlas (Hunt, 2000).

V roce 1752 se Hume stal knihovníkem na univerzitě v Edinburghu, kde napsal šestisvazkové *Dějiny Anglie*, které mu zajistily slávu i hmotný blahobyt. V letech 1763–1765 pobýval jako tajemník skotského vyslanectví v Paříži, kde ho vyšší společnost v čele s madame de Pompadour přijala s otevřenou náručí. Stýkal se také s francouzskými vzdělanci, zejména s Rousseauem. V roce 1769 Hume odešel ze státních služeb na odpočinek. Poslední léta života prožil tento laskavý svobodný muž v Edinburghu v kruhu svých přátel (Weischedel, 1995; Hunt, 2000).

Hume ve své teorii poznání navázal na Johna Locka, ale dospěl k poněkud odlišnému dělení psychických obsahů, které označuje termínem **percepce**. V knize *Zkoumání o lidském rozumu* Hume uvádí, že všechny „percepce myslí“ lze rozdělit do dvou tříd,

kteře se liší řůzným stupněm síly a řivosti. Výrazem **imprese** označuje řivé percepce, kteře prožíváme, když „slyšíme, vidíme, pocítujeme, milujeme, nenávidíme nebo volíme“ (s. 39). Imprese tedy mají – podobně jako u Locka – svůj původ v čítí nebo v reflexi. Dřuhým typem psychických obsahů jsou **ideje** „čili slabší percepce, kteře jsou kopiemi naších impresí čili percepčí silnějších“ (Hume, 1996, s. 40).

Podle Humea lze s pomocí paměti a obraznosti jednoduché ideje spojovat ve složené. Nicméně i ty nejsložitější ideje, například sny, jsou tvořeny z původních prvků poskytnutých impresemi. Hume předpokládá, že existují pouze tři principy spojení (asociací) mezi idejemi, a to **podobnost, sousednost (dotyk) v čase a místě a vztah příčiny a účinku**. Pro jednotlivé druhy asociací uvádí tyto příklady:

„Obraz nás přirozeně vede k myšlence na originál (podobnost); zmínka o jednom pokoji v určité budově přirozeně navozuje představu či hovor o ostatních pokojích (sousednost); a když pomyslíme na zranění, stěží se vyhneme myšlence na bolest, kteřá je provází (příčina a účinek).“ (Hume, 1996, s. 46–47)

Humeovo pojetí vzájemného **vztahu příčiny a následku** je ovšem poněkud překvapivé. Podle jeho názoru si skutečnou příčinou určitých jevů nikdy nemůžeme být zcela jisti. Kauzální vztahy (asociace) se v mysli utvářejí na základě toho, že dvě percepce po sobě následují, a to s určitou pravidelností. Závěry o příčinných vztazích jsou tedy výsledkem zvyku, nikoliv rozumové úvahy. **Zvyk** je hlavním organizujícím principem mentálního dění, kteřý nás „vede k tomu, že v budoucnosti očekáváme podobný sled událostí jako ten, kteřý se odehrál v minulosti“ (s. 75). Hume tedy upozornil na to, že souběh dvou jevů, kteřý považujeme za nutný, může být ve skutečnosti nahodilý nebo libovolný, a že zejména ve společenských vědách vyvozujeme závěry pouze s určitou pravděpodobností (Hume, 1996).

V originálním pojetí kauzality zřejmě spočívá Humeův největší teoretický přínos. Právě psychologie mnohdy skutečně odhaluje spíš „souběh“ dvou jevů než jejich příčinné souvislosti.

Jako filozof se Hume hlásí ke skepticismu. V díle *Pojednání o lidské přirozenosti* (*A treatise on human nature*) dospěl k závěru, že si nemůžeme být jisti ani existencí lidské mysli, ani svého vlastního já:

„... to, co nazýváme mysl, není nic jiného než seskupení nebo soubor řůzných percepčí, pospojovaných určitými vztahy... Pokud by na základě nějaké impresy měla vzniknout idea já (*self*), pak by tato impresy musela trvat v neměnné podobě po celý život. [...] Neexistuje však řádná stálá a neměnná impresy. Bolest a slast, smutek a radost, vášně a pocity na sebe navazují a nikdy se nevyskytují všechny ve stejném okamžiku. Neexistuje tedy řádná impresy, ze kteře bychom mohli odvodit ideu já; z toho plyne, že řádná taková idea není.“ (Hume, 2003, s. 180)

Také přesvědčení o existenci vnějšího světa má podle Humea pouze charakter víry. V mysli se totiž nacházejí pouze percepce, takže nemůže nic vědět o jejich spojení s předměty ve vnějším světě. Předpoklad takového spojení nemá tudíž žádnou rozumovou oporu (Hume, 1996).

Hume v této úvaze nadhodil závažný problém soudobé psychologie i filozofie, kterým je transformace vnějších podnětů ve vědomé zážitky.⁷ Zpochybňuje také přesvědčení o existenci jakékoliv substance, ať už duchovní či hmotné. Hume je tedy nejen skeptik, ale také agnostik. Podle jeho názoru lidská mysl není s to rozlišit mezi jevem a podstatou. Hume se zabýval také etikou a filozofií náboženství, přičemž se jeho skepticismus nevyhnul ani úvahám o existenci Boha a rozboru věrohodnosti zázraků.

V 18. a 19. století byl Hume jako myslitel spíše opomíjen. Význam jeho filozofie ocenil pouze Immanuel Kant, který prohlásil, že ho probudila z „dogmatického spánku“ (Johnson, 1997a, s. 323). Teprve badatelé 20. století zdůraznili originalitu a závažnost Humeových úvah, jež korespondují s mnoha aktuálními problémy filozofie vědy.

2.2.2 David Hartley (1705–1757)

Wikimedia commons, CC BY 4.0

Hartley se narodil na severu Anglie v hrabství Yorkshire; jeho otec byl knězem anglikánské církve. Hartley se po vzoru svého otce připravoval na univerzitě v Cambridgi na dráhu duchovního. Zjistil však, že není schopen akceptovat ideu věčného zatracení, jeden z takzvaných třiceti devíti článků víry, přijatých duchovními anglikánské církve v roce 1571. Přešel tudíž ke studiu medicíny a později působil jako úspěšný praktický lékař. Lze říct, že britský asocianismus založil ve svém volném čase (Goodwin, 1999).

Hartley byl současníkem Humea, ale jeho dílem nebyl ovlivněn. Svou nejvýznamnější knihu, *Pozorování člověka* (*Observations on man* – vyšlo v roce 1749), začal psát po roce 1730, před vydáním Humeova *Pojednání o lidské přirozenosti*, které zřejmě vůbec neznal. Hartley ve svých spisech nepřinesl nic zásadně nového; velmi jasně a srozumitelně však shrnul základy britského empirického myšlení. **Asociace** považoval za základní princip, který umožňuje objasnit strukturu lidské mysli a procesů, jež v ní probíhají (Goodwin, 1999).

⁷ Například filozof David Chalmers považuje vznik privátního fenomenálního vědomí, jehož součástí jsou percepční zkušenosti, tělesné pocity, představy, emoční stavy a různé nečekané nápady, za **těžký problém** (*hard problem*) věd o vědomí. Podle jeho názoru existence fenomenálního vědomí vzdoruje materialistickému vysvětlení víc než kterýkoliv jiný vědecký problém (Chalmers, 1995).